

ЖАҒОН ҚИШЛОҚ ХҰЖАЛИГИ

65.9 (2)32

ue 339

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

**SALIMOV B.T., HAMDAMOV O.S., TURSUNHOJAEV T.L.,
TURAHOJAEV T.I., HAKIMOV R.X.,
ORAQOV N.I., ARIPOV I.M.**

WORLD AGRICULTURE

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт ва санъат маркази нашриоти,
Тошкент 2004.

Б.Т. Салимов, Қ.С. Ҳамдамов, Т.Л. Турсунхўжаев, Т.И. Тўрақўжаев, Р.Х. Ҳақимов, Н.И. Урақов, И.М. Арипов. Жаҳон қишлоқ хўжалиги (Ўқув қўлланма) – Т.:ТДИУ, 2004 - 128 бет.

Ушбу қўлланмада жаҳон қишлоқ хўжалигининг ҳозирги аҳволи, қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг иқтисодиёти ва қишлоқ хўжалигининг халқаро иқтисодий ҳамда фан-техника алоқалари тизимида тутган ўрни ёритилган.

Ўқув қўлланмадан олий ўқув юртларининг иқтисодиёт таълими йўналишлари бакалаврлари, магистрлари ва профессор-ўқитувчилари фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р. Холмўминов.

Тақризчилар: и.ф.н., доц. Н.Т. Урмонов;

и.ф.н., доц. А. Эгамбердиев.

SAMARQAND IQTISODIY OT
VA XIZMAT INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 440323

63, 9(2)32
MC 339

Salimov B.T., Hamdamov Q.S., Tursunhojaev T.L., Turahojaev T.L., Hakimov R.H., Oraqov N.I., Aripov I.M. «World agriculture» (manual) – T.: TSEU, 2004 – 128 pages.

This manual covers today's world agriculture, some branches of agricultural economy and the role of agriculture in economic and science-technological relations of the world.

This manual is designed for the bachelor and master's students of Higher Education Establishments and the professor-lecturers of this field of study.

Responsible editor: doctor of economic science, prof. Holmuminov Sh. R.

References: candidate of economic science Ormonov H.T.;
candidate of economic science Egamberdiev A.

КИРИШ

Жаҳон қишлоқ хўжалиги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатни ҳам ашё билан таъминлашда асосий манба бўлиб келмоқда. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг фан-техника ютуқларига асосланган ҳолда индустриал асосда юксалиб бориши, ундаги меҳнат тақсимоти, ҳар хил давлатларни ўз табиий, иқтисодий шароитидан келиб чиқиб ҳар хил қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашиши бир томондан, давлатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқаларни ривожлантирса, иккинчи томондан, интеграцион жараёнлар кучайишига олиб келмоқда.

Охириги йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш тармоқларининг кескин ривожланиб бориши қишлоқ хўжалигини жаҳон иқтисодиётидаги аҳамияти янада ошаётганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам жаҳон қишлоқ хўжалигини, унинг иқтисодини ўрганиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари бўлган ер, сув ва меҳнат ресурслари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ривожланган, ривожланаётган давлатлар миқёсида ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Булардан ташқари айрим мамлакатлардаги иқлим шароити уларнинг у ёки бу қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашишига қандай таъсир қилишини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Ўқув қўлланмада жаҳон қишлоқ хўжалигининг ҳозирги аҳволи, унинг жаҳон иқтисодиётида тутган ўрни, ривожланган ва ривожланаётган давлатларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг ўзга хос хусусиятлари, жаҳон қишлоқ хўжалигидаги халқаро интеграцион жараёнлар ва қишлоқ хўжалиги ривожланишида фан-техника тараққиётининг тутган ўрни ҳақидаги масалалар ёритилган.

Унда, шунингдек, қўлланмада айрим мамлакатларнинг ва минтақаларнинг табиий ва иқлим шароитлари, айниқса, ер, сув ресурсларининг ўзига хос хусусиятлари, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигининг кескин фарқ қилиш сабаблари баён этилган.

«ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСЛУБИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Қишлоқ хўжалиги — моддий ишлаб чиқаришнинг асосий соҳаси

Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва энг қадимги тармоқларидан бири бўлиб, аҳолига озиқ-овқат маҳсулотларининг аксарият қисмини ва саноат учун хом ашёнинг анчагина қисмини етказиб беради. Қишлоқ хўжалиги асосан иккита йирик тармоқдан — деҳқончилик ва чорвачиликдан иборат. Бу икки соҳа аҳоли учун деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етказиб беради. Қишлоқ хўжалиги ўсимлик ва чорвачилик маҳсулотларини дастлабки қайта ишлайдиган бир қанча тармоқларни ҳам ўз ичига олади. Иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг тахминан ярми, камроқ тараққий этган мамлакатларда эса кўпинча 80-90%дан ортиги қишлоқ хўжалигида банд. Ривожланаётган мамлакатларда бу кўрсаткич ўртача 60%дан ортади, ривожланган мамлакатларда 10%ни ташкил этади. Қишлоқ аҳолисининг иқтисомий муаммолари, жойлашиши қишлоқ хўжалиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бир қанча мамлакатларда ўрмон хўжалиги ҳам қишлоқ хўжалиги таркибига киради.

Қишлоқ хўжалиги аҳоли учун озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш билан бирга қатор саноат тармоқлари (озиқ-овқат, омихта ем, тўқимачилик, дори-дармон, атир-упа саноати ва бошқалар)ни хом ашё, от-улов (йилқиччилик, буғуччилик ва ҳоказо) билан таъминлайди, деҳқончилик тармоқлари (далаччилик, сабзавотчилик, мевачилик, узумчилик ва бошқалар) ҳамда чорвачилик тармоқлари (қорамолчилик, чўчқаччилик, қўйчилик, паррандачилик кабилар) ни ўз ичига олади. Бу тармоқларни биргаликда ривожлантириш моддий ва меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш имконини беради.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши кўлами кенгайиб, маҳсулот етиштириш ҳажми ўсиб бораётганлигига қарамай, дунё аҳолисининг муайян қисми тўйиб овқат смайди, ўн ва ҳатто юз миллионлаб аҳоли кўпинча оч қолади. Ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг анчагина қисми, ривожланган мамлакатлар аҳолисининг моддий жиҳатдан яхши таъминланмаган гуруҳлари ана шулар жумласидандир.

Ривожланган мамлакатларда меҳнат ресурсларининг 2-5%и, кам тараққий этган аксарият мамлакатларда эса 90%гача қишлоқ хўжалиги тармоғида меҳнат қилади.

2002 йилга келиб жаҳон аҳолиси 6 млрд. нафардан ошиб кетди. Бу кўрсаткич йил сайин ортиб бориши кутилмоқда. Уларни озиқ-овқат билан тўлиқ таъминлаш учун ҳар йили озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ҳажмини 3-4% ошириб бориш керак. Ҳар бир мамлакатда қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ўзига хос ички хусусиятлар эътиборга олинishiни талаб қилади. Бу эса табиий, ижтимоий, иқтисодий ихтисослашувни тақозо этади.

Ҳар бир мамлакатнинг халқаро алоқалари (савдо, иқтисодий алоқалар, меҳнат ресурслари миграцияси) шу мамлакат қишлоқ хўжалиги ривожланишининг ташқи томонларини ифодалайди. Маълумки, қишлоқ хўжалиги экстенсив ва интенсив асосда ривожланиши мумкин. Фан-ютуқлари, техника тараққиёти, кимёлаш интенсив ривожланишининг асосини ташкил этиши зарур. Шу сабабли ривожланган мамлакатларда интенсив ривожланиш устуворлик қилади. Кам ерли мамлакатлар, хусусан, Япония ва Ғарбий Европадаги кичик мамлакатларда гектарига 300-400 кг. ўғит солинади.

Табиий шарт-шароит деганда, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига бевосита таъсир этувчи омиллар — ер ресурслари, ўсимликларнинг ўсиб-униши, иссиқлик, намлик, ёруғлик даражалари тушунилади. Ер — қишлоқ хўжалигида асосий воситадир. Ер юзида қишлоқ хўжалиги учун яроқли ер ҳажми — 4,5 млрд. гектар бўлиб, унинг ҳаммасидан тўлиқ фойдаланилмайди.

Фойдаланиладиган ерлар собиқ СССРда 16, Европада — 10, ва Океанияда — 3%ни ташкил этади.

1.2. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг асосий тараққиёт тенденциялари ва жаҳон қишлоқ хўжалиги туманлари

Қишлоқ хўжалиги қадим замонлардан ривожлана борган. Маданий ўсимликлар вужудга келган ҳудудларида, Лотин Америкаси ва Африканинг тоғли районларида, Осиёнинг дарё ҳавзаларида деҳқончиликнинг вужудга келганига кўп минг йиллар бўлган. Ғарбий ярим шарда, Австралияда ва бошқа бир қанча ҳудудларда янги қишлоқ хўжалик районлари вужудга келган. Бу ўлкалардаги катта майдонларда ерларнинг ўзлаштирилиши капитализмнинг тараққиёти билан боғлиқдир.

Ривожланган мамлакатларнинг аграр муносабатлари майда соҳибкорларнинг қашшоқликда ҳаёт кечиришида ва оммавий равишда хонавайрон бўлишида, йирик қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодий қудратининг ўсишида, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига молия ва савдо-саноат монополияларининг кириб

боришида ўз ақсини топди. Ерга бўлган йирик мулкчилик ундан бевосита ишлаб чиқарувчиларни ажратиб олиш йўли билан ёлланма ишчилар синфининг пайдо бўлишига имкон яратади.

Фабрика-фермалар, агрокомплекслар ва йирик оилавий фермалар ривожланган мамлакатларда товар маҳсулот етказиб берадиган асосий хўжаликлар бўлиб қолди. Фабрика-фермалар индустриал турдаги йирик ихтисослашган йирик қишлоқ хўжалик корхоналари бўлиб, чорвачилик маҳсулотлари етиштиришда технологик даврнинг айрим жараёнини (моллар ва паррандаларни семиртириб боқиш, сўйиш ва ҳоказо) бажаради. Агрокомплекслар ҳам индустриал турдаги йирик қишлоқ хўжалик корхоналари сирасига киради, ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини қамраб олади. Уларда айрим жараёнлар хўжаликнинг тегишли тармоқларида бажарилади.

Ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ривожланган мамлакатлардагига нисбатан анча катта роль ўйнайди. Ялли ички маҳсулотда қишлоқ хўжалигининг салмоғи ривожланаётган мамлакатларда ўртача 22%ни, ривожланган мамлакатларда 4%ни ташкил этади. Ривожланаётган мамлакатларда ривожланган мамлакатларда етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ярмидан кўпроғи етиштирилмоқда. Лекин қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш воситалари ва энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш тармоқлари асосан ривожланган мамлакатларда тўпланган. Ривожланаётган мамлакатлар эса аграр хом ашё учун қўшимча ҳудуд бўлиб қолмоқда. Айнан шу мамлакатлар аграр иқтисодиётида ишга лаёқатли аҳолининг ярмига яқини бандир. Озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш ривожланаётган мамлакатлар учун жуда қийин ва оғир вазифа бўлиб қолмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларда аграр масаланинг ҳал қилиниши қишлоқларда ишлаб чиқариш муносабатларининг барча эскирган шакллари тугатишга имкон беради. Ер муносабатларига жиддий ўзгаришлар киритувчи аграр туб ислохотлар Осиё ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатлар олдида турган долзарб вазифадир. 2000 йилги маълумотларга кўра, жаҳонда 6 млрд.дан ортиқ аҳоли яшайди. Бу борадаги кўрсаткич 1960 йилда 3 млрд. эди. Демак, 2000 йилга келиб, аҳоли сони 2 маротаба ўсган. Уларни озиқ-овқат билан таъминлаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Дунё аҳолисининг 60 — 70%и ўртача даражада овқатланади. Жаҳон мамлакатларида аҳоли жон бошига озиқ-овқат ишлаб чиқариш кўрсаткичи индекси суръатлари жуда секин ўсмоқда.

Ҳанузгача айрим мамлакатларда (Мароко, Непал) ер фе-

одал мулк ҳисобланади. Шимолий Африка мамлакатларида (Уганда, Камарун, Таиланд) феодал ёхуд ярим-феодал муносабатлар учрайди.

Ер муносабатлари Осиё ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатлар учун мураккаб масала ҳисобланади. Ривожланган капиталистик мамлакатлар аграр муносабатлари йирик қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодий қудратининг ўсишида, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига молия ва савдо-саноат монополияларининг кириб боришида ўз ақсини топади.

1.3. Халқаро иқтисодий алоқалар ва фан-техника алоқалари

Халқаро муносабатлар ҳар томонлама, айниқса, савдо алоқалари ёрдамида жорий этилмоқда.

1981 йилда Европа мамлакатлари ҳамкорлиги (ЕЭС)га, Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Голландия, Люксембург, Буюк Британия, Дания давлатлари аъзо бўлиб кирган.

Жаҳон миқёсида экспорт қилинадиган маҳсулотларнинг 60%и ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Ўзбекистон Республикасида 2000 дан ортиқ қўшма корхона ишлаб турибди. Улар орасида «Coca-cola», «Ренк Кирикс» (Англия), «Дед корпорешн» (Корея), «Ўзбат» (Англия), «Турсель», «Ўзотойўл» (Туркия), «Буллери» (Швейцария) каби қўшма корхоналар, айниқса, машҳур.

Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги 157 йирик банк билан алоқа ўрнатган.

1996 йил Ўзбекистонда 3-жаҳон конференцияси ўтказилган. Ўзбекистон Республикасида бизнесни ривожлантириш, бошқа ривожланган мамлакатлар билан савдо алоқаларини ўрнатиш масаласига бағишланган.

Ўзбекистон Республикасининг АҚШ, Германия, Япония, Франция, Италия, Буюк Британия каби мамлакатлар билан савдо алоқалари ривожланмоқда. Шунингдек, Хитой, Ҳиндистон, Покистон каби ривожланаётган мамлакатлар билан ҳам савдо алоқалар ўрнатилмоқда. Мустақилликка эришганимиздан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси экспорт потенциалини кенгайтириб бормоқда.

Мева ва сабзавот маҳсулотлари экспортига қараганимизда, ЯИМ, экспорт салмоғи 1994 йилда 16,8% ни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб 36%га етган. Ўзбекистонда этиштирилган мева-сабзавот маҳсулотлари ташқи кўриниши, мазасига кўра, жаҳон бозорида энг харидоргир ҳисобланади. Дарвоқе, Ўзбекистонда этиштирилган узумдаги қанд миқдори 18-30%, помидордаги қуруқ модда миқдори 5,5%ни ташкил этди. Бу

Европа мамлакатларида стиштирилган шу турдаги маҳсулотлар таркибидаги бундай моддалар миқдоридан анча.

Ўсимликчилик тармоғида Ўзбекистон бўйича 2000 йилда 839,8 млрд.сўмлик маҳсулот стиштирилган бўлса, шундан 65%и деҳқон, 29,8%и ширкат ва 5,2%и фермер хўжаликлари улушидир.

1-жадвал

Айрим турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича экспорт ва импорт кўрсаткичлари (минг т.)

Маҳсулот турлари	Йиллар							
	1997		1998		1999		2000	
	экспорт (%)	импорт (%)	экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт
Сут маҳсулоти, тухум, пармиди	0,2	46,5	0,1	39,2	0,02	31,8	0,5	21,5
Сабзаюлот	47,9	7,0	28,9	3,9	42,1	4,0	26,1	5,4
Мева, подивэ	56,9	3,7	34,4	2,0	34,0	1,8	42,9	6,6
Ўн маҳсулоти	0,05	18,5	0,1	142,1	0,005	12,6	0,3	79,0
ЖАМИ	105,5	242,2	63,4	187,2	76,12	50,4	49,8	112,5

«Ўзмсвасабзавотузумсаноат-холдинг» фаолиятининг таҳлили кўрсатишича, тармоқ экспорт потенциали талабга жавоб бермайди. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат:

1. Товар ишлаб чиқарувчилар (деҳқон, фермер хўжаликлари) маҳсулоти сотиладиган бозор ҳақидаги маълумотларга старли даражада эга эмаслар.

2. Мсва ва сабзавот маҳсулотларини стказиб берувчилар бу турдаги маҳсулотларга, жумладан, уларнинг сифатига қўйиладиган талабларни билмайдилар.

3. Товар маҳсулотини ўраш ёки тара билан таъминлаш йўлга қўйилмаган.

4. Экспортни тапқил этиш механизми яхши ишламайди.

5. Савдо бўйича вакил ва савдо уйи йўқлиги ишга халақит бермоқда.

6. Транспорт харажатлари жуда кўп.

7. Босиб ўтилган йўлларда рекетга дуч келиш ҳоллари учрамоқда.

Ўзбекистон Республикасида пахта хом ашёсини экспорт қилиш мақсадида йирик инфратузилма тапқил топмоқда. Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, республикаимиз пахта толасини

жаҳон бозорига олиб чиқариши учун бир неча мамлакатлар билан алоқа ўрнатиши талаб этилади. Негаки, жаҳон бозорига чиқиш учун, албатта, 2 ёки учта мамлакат ҳудудини босиб ўтишга тўғри келади. Бу, ўз навбатида, маҳсулот қийматига таъсир этади. Ўзбекистонда пахта бўйича бир неча база-терминалларни куриш алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу терминалларнинг ҳар бири 10 минг тонна пахта толасини сақлаш имкониятига эга бўлиши лозим. Шунда пахта толасини мамлакатимизнинг ўзида хорижликларга сотиш ва Америка, Осиё, Европа мамлакатларига жўнатиш мумкин бўлади.

Агар сотиб олинган пахта толаси вақтида олиб кетилмаса, уни вақтинча сақлаш ташкил этилиб, ҳар 1 тоннаси учун 15-45 АҚШ доллари миқдорига ҳақ олинади.

Наманган вилоятида 2002 йил 27 августда янги терминал ишга туширилди. Бошқа терминаллар каби 8 – 10 гектар ерни эгаллаган бу терминал Фарғона водийсидаги пахта заводлари томонидан тайёрланган пахта толасини экспорт қилиш ишларини бажаришда қулайлик туғдирмоқда. Терминал юқори малакали мутахассислар ва автоюкловчи машиналарга эга. Бу ерга келиш, юклаш ва юкларни олиб кетиш учун шароит яратилган. Бундай терминаллар Бухоро ва Сирдарё вилоятларида ҳам ишлаб турибди. Улар Бухоро, Самарқанд, Навоий, Тошкент вилоятларидаги пахта заводларида ишлаб чиқарилган пахта толасини хорижга сотишга хизмат қилади. Қашқадарё вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида ҳам шундай терминаллар куриш мўлжалланган.

Халқ хўжалигининг мақсадга мувофиқ ривожланиши қишлоқ хўжалиги тармоғининг ривожланиш суръатига боғлиқ. Биргина енгил ва озиқ-овқат саноатларининг 30 дан ортиқроқ тармоқлари қишлоқ хўжалигида етиштирилган хом ашё асосида ишлайди.

Жаҳон мамлакатлари қишлоқ хўжалиги ўзига хос ички ва ташқи шароит таъсирида кечади. Ички шароитга мамлакат доирасида табиий, иқтисодий, ижтимоий шароитларни агротехника ва ихтисослашу киради. Ташқи шароит халқаро муносабатлар, савдо, қўшма корхоналар, иқтисодий муносабатлар, ишчи кучлари миграциясини ўз ичига олади.

Шунга кўра, жаҳон қишлоқ хўжалиги Домбравский маълумоти бўйича 7 туманга бўлинади:

1. Африканинг Жанубий Саҳроси;
2. Шимолий Африка ва Яқин Шарқ мамлакатлари;
3. Жанубий ва Шарқий Осиё;
4. Австралия ва Океания;

5. Жанубий ва Марказий Америка;
6. Шимолий Америка;
7. Европа мамлакатлари.

Жаҳон миқёсида қишлоқ хўжалиги иқтисодиётига доир муносабатлар кенг доирада олиб борилади. Улардан энг асосийси, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг халқаро савдосини уюштиришидир. Уни жаҳондаги ҳамма мамлакатлар жорий этади.

Ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдо сиёсатида аграр протекционизм ҳукмронлик қилади. Протекционизм экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш ҳамда импорт моллардан олинadиган бож ҳақларини ошириш ва шунга ўхшаш бошқа тадбирларда ўз ифодасини топади.

БМТ экспертлари фикрича озиқ-овқат муаммосини ечиш учун унинг ҳажми ҳар йили 6% ошириб борилиши талаб этилади.

Ривожланаётган мамлакатлар асосан яқиндагина ўз мустақиллигига эришган мамлакатлардир. Лекин улар ҳанузгача империалистик мамлакатларга қарам. Чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозори империалистик мамлакатлар ихтиёрида. Ривожланган капиталистик мамлакатлар импорт маҳсулотлар учун паст, кўпгина маҳсулотлар, айниқса, тропик ва субтропик зоналардан келтирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун юқори баҳо белгилайдилар. Натижада ноэквивалент алмашув пайдо бўлади. Булар ривожланган мамлакатларга салбий таъсир этади.

1.4. «Жаҳон қишлоқ хўжалиги» фанининг предмети ва вазифалари

«Жаҳон қишлоқ хўжалиги» фани жаҳон қишлоқ хўжалиги иқтисодий-иқтисодий тузилишини, минтақалар ҳамда айрим мамлакатларда тараққий этишининг ўзига хос хусусиятларини; қишлоқ хўжалигининг инсон ҳаётида тутган ўрни, бу борадаги техник-иқтисодий шароит, бозор муносабатлари, иқтисодий механизм, табиий ресурслар, меҳнат ресурслари ва моддий-техника базаси, ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини жаҳон миқёсида етиштириш кабиларни ўргатади.

Бунда жаҳон мамлакатлари қишлоқ хўжалиги 3 гуруҳ — ривожланган мамлакатлар, демократия асосида ривожланаётган мамлакатлар ва ривожланаётган мамлакатлар бўйича ўрганилади.

Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришнинг асосий соҳасидир, «Жаҳон қишлоқ хўжалиги» фани бу соҳани жаҳон миқёсида 3 гуруҳга — ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги, демократия асосида ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги ва ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги гуруҳларига бўлиб ўрганилади. Бунда қишлоқ хўжалигининг тугган ўрни, бу жараёндаги ютуқ ва камчиликлар таҳлил этиб борилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигининг миллий даромадни яратишда қандай аҳамиятга эга?
2. Қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотлари этиштиришнинг асосий базаси эканлиги нима билан белгиланади?
3. «Жаҳон қишлоқ хўжалиги» фанининг предмети ва вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўқин ҳаёт манбаи. — Т.: Ўзбекистон, 1995.
2. Джексон Грейгон Американский менеджмент на пороге XXI века. — М.: Экономист, 1991.
3. Иоффе Я. А. Мы и планета. — М.: Политиздат, 1988.

II боб

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЙУНАЛИШЛАРИ

2.1. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг миллий иқтисодиётда ҳамда жаҳон хўжалигида тутган ўрни

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг истеъмолчиси инсондир. Шунинг учун, аввало, ер юзида аҳоли сонининг ўсиш даражасини аниқлаб олиш лозим.

Дарҳақиқат, ер юзидаги аҳоли сони 1960 йилда 3 млрд. эди. 2000 йилга келиб, бу кўрсаткич 6 млрд.дан ошди. Демак, ер юзида аҳоли сони ҳар йили ўртача 2% ўсиб бормоқда, йиллик ўртача ўсиш суръати ривожланган мамлакатларда 1%ни, ривожланаётган мамлакатларда 2,5 — 3%ни ташкил этмоқда.

Ҳозирги вақтда талабга нисбатан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган таклиф 7%га етди.

Жаҳон аҳолисининг 72%и паст, 25%и юқори даромад оладиган шароитда яшайди.

2.2. Қишлоқ хўжалигида тармоғи — озиқ-овқат маҳсулотлари ва техник хом ашёнинг асосий манбаи

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида дунё миқёсида яшил инқилоб ҳаракати сезилди. Бунда интенсивлаштириш ҳамда агротехника, технологияни яхшилаш эвазига ялпи маҳсулот миқдори сезиларли даражада кўпайиб борди. FAO маълумоти бўйича, жаҳонда очарчилик ҳолатида яшайдиган аҳоли сони 1970 йилда 400 млн., 1980 йилда 500 млн., 1985 йилда 700 млн., 2000 йилда 1 млн. нафарни ташкил этган.

Жаҳон миқёсида озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиш географиги бўйича гуруҳлар қуйидагича белгиланган:

1. Ривожланган мамлакатлар. Бу гуруҳга шимолий Европа мамлакатлари, АҚШ, Япония киради. Уларда озиқ-овқат маҳсулотлари ўз аҳтиёжидан ортиқ етиштирилади.

2. Жанубий Европа мамлакатлари — Греция, Португалия, Туркия, Латин Америкаси мамлакатлари. Уларда озиқ-овқат маҳсулотлари жон бошига меъёрга яқин даражада етиштирилмоқда.

3. Шарқий Европа мамлакатлари — Ҳиндистон, Миср, Индонезия. Уларда маҳсулотлар меъёр даражада етиштирилмоқда.

4. Ривожланаётган мамлакатлар.

Камбағал давлатлар икки гуруҳга бўлинади:

а) жон бошига йиллик ўртача даромад 1270 АҚШ долларидан тўғри келадиган мамлакатлар; Бу гуруҳга 58 та мамлакат киради;

б) жон бошига тўғри келадиган ўртача йиллик даромад 120-450 АҚШ доллари; бу гуруҳга 39 та давлат киради.

1990 йилда АҚШда қиймати 4,2 трлн. АҚШ долларига тенг. 97 та камбағал давлатларда эса бу борадаги кўрсаткич атиги 2,4 трлн. АҚШ долларини ташкил этди.

Жаҳон аҳолисининг 5%ини ташкил этувчи АҚШликлар дунё миқёсида олинаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг 25%ини ештиришмоқда.

Чарм, спирт, каучук, ёғоч каби техник хом ашё қишлоқ хўжалигида ештирилади. Масалан, Францияда пойазбал саноатида 998 компания фаолият кўрсатади. Улар ҳам хом ашё етказиб бериш ҳам ундан тайёр маҳсулот яратиш билан шуғулланишади. 2000 йилда Франция 14,4 млрд. француз франки миқдорид маҳсулот экспорт қилди. Мамлакатда қорамоллар 21,4 млн., бузоқлар 5,7 млн., чўчқалар 12,3 млн. бошни ташкил этди. Бундан ташқари ўсимликлардан спирт, каучук, кимёвий моддалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Қисқача хулосалар

Жаҳон мамлакатларида қишлоқ хўжалигида жон бошига етиштирилган маҳсулотлар ҳажми ҳар хил. Агар ривожланган мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотлари жон бошига меъёрдан юқори етиштириляётган бўлса, камбағал давлатларда эса ўта паст. Шу сабабли қашшоқ мамлакатлар аҳолиси очарчилик шароитида яшамоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Жаҳон мамлакатлари миллий иқтисодиётида аграр сектор қандай ўрин тутган?
2. Қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат манбаи эканлигини қандай изоҳлайсиз?
3. Қишлоқ хўжалиги техник хом ашё манбаи эканлигини-чи?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўқин ҳаёт манбаи. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Джексон Прейсон. Американский менеджмент на пороге XXI века. - М.: Экономист, 1991.
3. Иоффе Я.А. Мы и планета. - М.: Политиздат, 1988.

РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИ- ГИНИНГ ЎРНИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги тизими

Ривожланган мамлакатларга АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Франция, Италия каби мамлакатлар киради. Жаҳон ҳудудининг 8%ини банд этган бу мамлакатларда ер юзи аҳолисининг 14%и яшайди. Юқорида айтиб ўтилган мамлакатлар биринчи гуруҳни ташкил этади. 2-гуруҳ мамлакатларга Швеция, Швейцария, Греция, Туркия, Канада, Австрия, Янги Зеландия, Жанубий Африка каби мамлакатлар киради.

Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалигининг иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш, хўжаликларни йириклаштириш талаб этадиган саноатлашиш, концентрациялаш жараёни кучайиши натижасида майда ва ўртаҳол фермер хўжаликлари оммавий равишда тугаб бормоқда. Монополистик капитал ҳукумронлиги кучаймоқда. Дехқонларнинг ерлардан ҳайдаб чиқарилиши, монополларнинг меҳнаткашлар ҳуқуқларини паймол қилиши дехқонлар ҳамда фермерлар қаршилигига учрамоқда. Масалан, АҚШ жаҳон бўйича қишлоқ хўжалик маҳсулотининг асосий экспортеридир. Буғдой экспортининг 45%и, макадонининг 55%и, арпанинг 10%и ва пахтаининг 33%и унинг ҳиссасига тўғри келади. Йирик мамлакатлар конъюнктурасини сақлаб қолиш мақсадида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари субсидиялаш учун тутилмоқда ва тавсия этилмоқда. Масалан, Англияда субсидия тариқасида фермерларга азот ва фосфор ўғитлари қийматининг 40-50%и берилади. Францияда субсидия ҳисобига суғориш ишларига сарф этилган маблағнинг 52%и, электрлаш ишлари сарфининг 45%и ва йўл қурилиши ишлари харажатлари қопланади.

Юқорида қайд этилган мамлакатларда интенсификаштириш ҳисобига майда фермерлар синиб, йирик хўжаликлар тикланмоқда. АҚШда охириги 20 йил мобайнида 2,8 млн. майда фермер синган. Охириги вақтда АҚШда кўпроқ вертикал интеграция жорий этилмоқда. Бунда ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичи (маҳсулотларни етиштириш ва сотиш) шартнома асосида йирик монополия назоратида бўлиб, майда ва ўрта фермерлар эса ёлланма ишчиларга айланиб қоладилар. АҚШда йирик фермерлар 9% бўлиб, улар федерал бюджетдан қолган 91% фермер оладиган миқдорда маблағ оладилар.

AND урушда QlavlaQT
VA SERVIS INSTITUTI 17
AXBOROT RESURS MARKAZI
UUN 2 2 2

дон экинларининг ўртача ҳосилдорлиги гектарига 15,4% бўлган бўлса, 1990 йилга келиб, Англияда 25, Францияда 51, Италия 14, Японияда 16%га етди.

Ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигини индустриал қайта қуриш охириги 30-40 йиллар мобайнида ривожланди. Машиналар тизимининг ривожланиш суръати сустлиги туфайли қишлоқ хўжалиги тараққиётда саноат тармоғига нисбатан 100 йилларча орқада қолди. Бундай шароитда қишлоқ хўжалигида асосан майда хўжаликлар фаолият кўрсатади. Жамғармалар етишмаслиги сабабли улар машина тизimini жорий этиш имконидан маҳрум.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатлар жаҳон хўжалигида ҳукмрон макъени эгалламоқдалар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ривожланган мамлакатлар қишлоқларида ўзаро муносабатлар, тараққиёт жараёни кескин равишда тезлашди ва давлат монополистик капитали қишлоқ хўжалигига кириб борди. АҚШда бу жараён комплекс механизация, ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва автоматлаштиришни жорий этиш негизида қишлоқ хўжалигининг техника базасини тубдан қайта қуриш ва қишлоқ хўжалик корхоналарини индустриал типдаги корхоналарга айлантириш билан бир вақтда рўй бермоқда. Фарбий Европа мамлакатлари, Скандинавия қишлоқ хўжалигини тараққий эттириш соҳасида АҚШ босиб ўтган йўлдан бормоқдалар. Бу мамлакатларда кейинги йилларда янги техникани жорий этиш базасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини концентрациялаш жараёни кучаймоқда. Натижада юз мингларча майда деҳқон хўжаликлари ва фермерлар хонавайрон бўлмоқдалар. Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг интенсивлиги механизация ва товар бериш, ихтисослаштириш юксак даражадалиги билан фарқланади. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг бу ҳудудларда саноат тез суръат билан ривожланди. Мехнат қуроли, саноат молларни қишлоқ хўжалигига солиб, соҳалар интенсивлигини таъминлаш йўлга қўйилди. Қишлоқ хўжалигининг машина тизимига ўтишига 10-15 йил керак бўлди. Утган асрнинг 60-йиллардан ҳозирга қадар, қишлоқ хўжалигини тракторлар билан таъминлаш Нидерландияда 7, Германия, Дания, Белгияда 10, Италияда 17 мартаба ошди. Бу мамлакатларда шунингдек, минерал ўғитлар билан таъминлаш ва уларни ишлатиш ҳам шу даврда 5-10 мартаба кўнайди.

3.2. Америка Қўшма Штатларида қишлоқ хўжалиги

Америка Қўшма Штатлари Шимолий Америка қитъасида жойлашган бўлиб, энг йирик капиталистик мамлакат, жаҳон империализм тизимининг маркази ва таянчидир.

Худуди 9363 минг км², аҳолиси 239 млн. нафар. Қишлоқ хўжалиги юксай товарлиги, техника билан аъло даражада қуролланганлиги, тор ихтисослашганлиги, ёлланма меҳнатдан кенг фойдаланиши билан ажралиб туради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш жараёнида юқори даражадаги концентрация жорий этилган. Агар маккажўхори дони 48 штатда, мош асосан 5 штатда, буғдойнинг 72%и асосан 6 штатда, картошканинг 50%и Айдоха, Мен ва Вашингтон штатларида етиштирилади. Фермерлар томонидан етиштирилган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш учун (500 млн. тонна) 25 минг рефрежератор вагонлари, 140 минг авторефрежератор хизмат қилади. Махсус автомобиллардан ҳар бири 80 бош қорамол, 260 бош чўчка ва 6 минг бош паррандани таниши имконига эга. Калифорния штати мамлакат бўйича олинаётган помидор маҳсулотларининг 90%ини етиштиради. Техас штати мамлакатда мол гўштини етиштириш бўйича 1-ўринни эгаллайди. Унда 226 қушхона, 76 та гўшт комбинати мавжуд. АҚШда мева, сабзавот, полиз, картошка, гўшт, тухум каби маҳсулотларни санитария-гигиена талаблари даражасида сақлаш учун омбор ва музхоналар етиб ортади.

АҚШ деҳқончилигида суғориш тизими 15% майдонда жорий этилган. Суғориладиган ерларда етиштириладиган маҳсулот мамлакатда етиштириладиган маҳсулотнинг учдан бир қисmini ташкил этади ёки унинг қиймати 40 млрд. долларга тенг. Суғориш ишларида механизациядан кенг фойдаланилади. Масалан, фермернинг 65 гектар ерини суғориш учун 1 гектарга 1,54 киши/соати 350 доллар капитал маблағ сарфланади.

АҚШ ҳар йили қиймати 140-150 млрд. доллар бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилади. Уларнинг 45 млн. тоннаси маккажўхори дони, 38 млн. тоннаси буғдой, 20 млн. тоннаси ловиядир.

АҚШда озиқ-овқат мажмуи юқори даражада ривожланган маркетингга эга.

Маркетинг тизими қуйидаги сарфлардан иборат: ҳақ толаш, ўрамлаш (қадоқлаш), маҳсулотни тайёрлаш ва транспорт харажатлари, ёнилғи ва электрэнергия сарфи, амортизация ажратмалари, реклама учун харажатлар, асосий фондларни сотиб олиш ва уларни таъмирлаш харажатлари.

АҚШ озиқ-овқат мажмуида мамлакатдаги меҳнат ресурсларининг 12%и банд, шундан 3%и қишлоқ хўжалигида фаолият юритади. Озиқ-овқат модели 3 соҳадан иборат: 1-соҳа қишлоқ хўжалиги учун меҳнат воситаларини яратиш, 2-соҳа қишлоқ хўжалиги, 3-соҳа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш билан шуғулланади.

АҚШда озиқ-овқат етиштиришда қиймат тузилиши

Озиқ-овқат комплекси соҳалари	1980 йил		1990 йил	
	млрд. доллар	%	млрд. доллар	%
1-соҳа	54,9	15,0	84,0	14,0
2-соҳа	51,0	14,0	62,0	10,0
3-соҳа	259,4	71,0	463,0	76,0
Жами	365	100	609	100

Озиқ-овқат комплексида 1990 йилга келиб, 14,5 млн. ишчи фаолият кўрсата бошлади, шундан 2,8 млн. нафари қишлоқ хўжалигида банд. АҚШ қишлоқ хўжалигида асосан оилавий фермерлар фаолият юритади. Улар қишлоқ хўжалик корхоналарининг 99%ини ташкил этадилар ва мамлакатда етиштирилган ялпи маҳсулотни 93%ини етиштирадилар. Озиқ-овқат маҳсулотининг қолган қисми акционерлик компанияларида етиштирилади. 1990 йилга келиб, мамлакатда 2,1 млн. оилавий фермер мавжуд эди. Битта оилавий фермер ҳар йили 83 минг долларлик маҳсулот сотади, 187 гектар ерга эга (ҳар гектар ер қиймати 250 минг доллар) 2 ишчига қиймати 140 минг доллар бўлган ишлаб чиқариш фондлари тўғри келади. 1960-1990 йиллар мобайнида йирик фермаларни салмоғи ошиб борди. Уларда 1 йилда реализация қилинган маҳсулот қиймати 100 минг долларликдан ошди.

АҚШда фермер хўжаликларининг ташкил этилиши узок давом этган мураккаб жараёндир. Оилавий фермер хўжаликлари асосан оила аъзолардан ташкил топади. Улар айрим ҳоллардагина ёлланма меҳнат ресурсларини жалб этадилар. Қишлоқ хўжалигида фермерлар ҳажми улар томонидан бир йилда етиштирилган маҳсулотни реализация этиш ҳажми билан белгиланади.

Паррандачилик, гўшт, суг, буғдой етиштириш каби тармоқлар саноат негизига кўчирилган. Қишлоқ хўжалигининг саноатлаштирилиши, ишлаб чиқариш кучларининг саноат даражасига кўтарилиши шунга олиб келдики, қишлоқ хўжалиги эндиликда ўз мустақиллигини йўқотди ва тармоқлар мажмуининг ажралмас таркибий қисми бўлиб қолди. У агробизнес, агросаноат мажмуи номини олди.

Механизациянинг юксак даражадалиги фан ютуқларидан кенг фойдаланиш ва тор доирада ихтисослашишни тақозо этади.

АҚШда реализация қилинган маҳсулот ҳажмига кўра
қишлоқ хўжалик фермалари гуруҳи

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1	2	3	4	5	Техник этил- ган фермалар сони
1	Фермерлар сони	минг дона	959,0	255	212	52	28	1506
2	Салмоғи	фонз	63,7	16,7	14,1	3,5	1,8	100
3	1 фермерга бериладиган ер	га	74	280	390	615	1500	199
4	1 фермерга туғри келадиган капитал қиймати	минг доллар	168	327	508	828	2019	300
5	Маҳсулотни реализация этишда фермалар салмоғи: а) ўсимликчилик маҳсулотлари; б) чорвачилик маҳсулотлари;	%	9,3	11	26,4	15,1	35,2	100
			9,8	16,5	31,4	15,6	26,6	100
6	1 фермерга реализация этилган маҳсулот қиймати	минг доллар	10	55	123	280	974	61
7	1 фермернинг йиллик соф даромади	минг доллар	-3	10	30	82	197	

Фермер хўжаликларнинг маҳсулот реализацияси бўйича
гуруҳланиши

№	Кўрсат- кичлар	Ўлчов бирлиги	Фермер хўжаликларнинг маҳсулот реализацияси бўйича гуруҳланиши						ИМҲЖ
			10 гача	10-39,9	40-100	100-250	250-500	500дан юқор	
1		минг дона	1139	450	286	201	71	29	2176
2		%	52,4	20,7	13,2	9,2	3,2	1,3	100
3		%	2,8	6,6	13,1	22,0	17,9	37,5	100
4		акр	12,3	394	529	1280	2300	2300	
5		минг доллар	0,96	700	27,3	67,9	154,1	792,4	

Ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалиги
кўрсаткичлари (2000 й.)

№	Мамла- катлар номи	Аҳоли, млн. нафар	Аҳоли зичлиги, нафар км ²	Қишлоқ аҳолиси, %	Қишлоқ аҳолиси, млн. нафар	Меҳнат ресурслари, млн. нафар	Қ/х.да банд аҳоли сонин, млн. нафар	Қ/х.да банд аҳоли, %
1	АҚШ	273	30	23	62,8	139	4,47	1,6
2	Япония	127	331	21	26,7	68	2,83	2,22
3	Италия	58	196	33	19,14	26	1,72	2,9

Демократия асосида ривожланган мамлакатларда қишлоқ
хўжалиги кўрсаткичи (2000 й маълумоти)

№	Мамлакат- лар	Аҳоли, млн. нафар	Аҳоли зичлиги, нафар км ²	Қишлоқ аҳолиси, %	қишлоқ аҳолиси, млн. нафар	Меҳнат ресурслари, млн. нафар	Қ/х.да банд аҳоли	
							Млн. нафар	%
1	Хитой	1250	134	67	550	750	548,8	43,0
2	Россия	147	9	23	33,8	78	10,62	6,8
3	Украина	50	8	32	16	25	4,08	8,0
4	Ўзбекистон	25	59	63	15,75	10	2,47	9,8
5	Қозғоғистон	15	6	44	6,6	8	1,08	7,2
6	Тожикистон	6	44	72	4,32	2	0,27	4,5
7	Қирғизистон	5	25	66	3,3	2	-	-
8	Туркменистон	5	10	55	275	2	0,330	6,6

Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги
(2000 й. маълумоти)

№	Мамлакат- лар номи	ЯИМ, млрд. \$	ЯИМ ўрни	ЯИМ млн. \$	Қ/х қий- мати, % ЯИМ	Қ/х қиймати, млн. \$	Хар бир қ/х ҳодимига меҳнат унумдорлиги, \$
1	АҚШ	8351,0	1	8708,8	2	17477,4	39001
2	Япония	4078,9	2	4395	2	87901,6	31094
3	Италия	1136,0	6	1149,9	3	34498,7	20031

Демократия асосида ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг ривожланиши (2000 й.)

№	Мамлакатлар номи	ЯИМ млрд. \$	ЯИМ ўрни	ЯИМ млн. \$	Қ/х қиймати, % ЯИМ	Қ/х қиймати, млн. \$	Ҳар бир нафар қ/х ходимига меҳнат унумдорлиги \$
1	Хитой	980,2	7	991,2	17	168504,5	307
2	Россия	3325	16	37,53	7	26274,1	2476
3	Украина	37,5	55	424,5	14	5938,1	1454
4	Ўзбекистон	17,6	70	16,8	31	5221,6	2113
5	Қозғоғистон	18,9	68	15,5	10	1559,4	1450
6	Тожикистон	1,8	153	1778	6	106,7	396
7	Қирғизистон	1,4	159	1,629	44	716,8	
8	Туркменистон	3,2	132	2,7	25	677	2060

Жаҳон бўйича пахта хом ашёсини етиштириш ва пахта экспорти

№	Мамлакатлар	Жаҳон бўйича пахта хом ашёсини етиштириш, млн. т.	Пахта экспорти
1	Хитой	20,2	295 минг т.
2	АҚШ	13,9	13,5 млн. т.
3	Хиндистон	12,9	-
4	Пакистон	6,3	-
5	Ўзбекистон	4,3	900 минг т.
6	Бошқалар	31,9	-

АҚШ ва Япония дунёда энг бой ва бақувват мамлакатлардир. Улар ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати бўйича жаҳонда 1 ва 2 - ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир ишчининг меҳнат унумдорлиги - АҚШда 39001, Японияда 31094 АҚШ долларига тенг. Италияда бу кўрсаткич 20031 АҚШ долларига тўғри келмоқда.

АҚШда аҳоли сони 2000 йилда 273 млн. нафарни ташкил этди. Шундан 62,8 млн. нафари ёки 23%и қишлоқ жойларда яшайди. Японияда эса бу кўрсаткич 127 млн. нафарни. Шундан 28,7 млн. ёки 21% қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. АҚШда жами аҳолининг 4,47 млн. нафари ёки 1,6%и қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд. Улар 8708,2 млн. долларлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришади. Японияда эса аҳолининг 2,83 млн. нафари қишлоқ хўжалигида банд. Улар қийма-

ти 4,395 млн. АҚШ долларига тенг ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш қурбига эга. Аҳолисининг 1,72 млн. нафари қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган Италияда эса қиймати 1,149 млн. АҚШ долларига тенг бўлган ялпи маҳсулот ишлаб чиқарилади. Хуллас, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича АҚШ биринчи, Япония иккинчи, Италия олтинчи, Хитой еттинчи, Россия ўн олтинчи, Украина эллик бешинчи, Қозоғистон олтинчи, Ўзбекистон етмишинчи, Туркманистон бир юз ўттиз иккинчи, Тожикистон бир юз эллик учинчи, Қирғизистон бир юз эллик тўққизинчи ўринни эгаллайди.

3.3. Европа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги

Буюк Британия қишлоқ хўжалиги. Бу мамлакат Ғарбий худудидаги Британия ярим оролида жойлашган. Худуди 244,1 минг км². Буюк Британия юксак даражада ривожланган индустриал мамлакатдир. Ғарчи қишлоқ хўжалиги иқтисодиётда иккинчи даражада бўлса ҳам, юксак даражада тараққий этганлиги билан ажралиб туради. Буюк Британия аграр тuzуми учун йирик заминдорлар — лендлордлар характерлидир. Хўжаликни лендлордларнинг ўзлари юритмайдилар, балки ерни фермерларга ижарага берадилар ва қишлоқ хўжалиги билан алоқаси бўлмаган турли корхоналарга капитал соладилар.

Буюк Британия қишлоқ хўжалигида фермер бош фигурадир. Фермерларнинг 50%и ерни ижарага олишади. Қолганлари эса асосан майда ва ўрта ҳол фермерлардир. Ҳар бир фермер ўртача 50 гектардан ортиқ ер майдонига эга. Лекин жами фермерларнинг ярмидан кўпроғи 2-20 гектар ер майдонида иш юритади.

Фермер хўжаликлари машиналар билан қуролланган бўлиб, ёлланма меҳнатдан кенг фойдаланишади. Табиий яйловлар ва пичанзорларга бой қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи чорвачилиқдир. У қишлоқ хўжалигида жами даромадининг 70%ини беради.

Чорвачилиқ фермаларида комплекс механизацияни жорий этиш эвазига мамлакатда чорва туёғи 2,7 млн. бошдан 2,5 млн. бошга қисқарди. Лекин 1 бош сигирдан бир йилда соғиб олинадиган сўт 4350 кг.дан 5000 кг.га ошди. Товар-сўт маҳсулоти етиштирадиган фермерларда ўртача 70 бошдан зиёд қорамол сақланади (соғин сигирлар), фермерларда қора мол подаси ўртача 159 бошдан 171 бошгача, сўт маҳсулоти — 729 минг литрдан 911 минг литрга кўпайди, 1 кг. сўтнинг таннархи 18 пенсадан 11 пенсага камайди.

Буюк Британияда ўсимликчилик тармоғи маҳсулотлари ялпи маҳсулотнинг 30%ини ташкил этади. Шундан 8%и мева-сабзавот, 5,4%и картошка, 9,5% дон маҳсулотлари, 2,5%и қанд лавлаги маҳсулотларидир. Мамлакатда меҳнат унумдорлигининг юксак даражада бўлиши ва тўхтовсиз ўсиши таъминламоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш ишлари йирик компаниялар зиммасида. Улар маҳсулотларга ўзлари нарх белгилайдилар. Фермерлар сотилган галланинг атиги 20%га эга бўладилар. Сут ва сут маҳсулотларининг чакана нархи фермерлардан олинган шу турдаги маҳсулот нархига нисбатан 2 марта қиммат. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириши ва сотиш ишлари монополистик компаниялар тасарруфида. Бу маҳсулотларни саноатда қайта ишлаш ва хўжаликларни техника билан қайта қуроллантириш учун фермерларга кредит бериш ҳам шу компаниялар назоратида.

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи чорвачилиқдир. Мамлакатда 1990 йилда 13,0 млн. бош қорамол мавжуд эди. Қишлоқ хўжалигида ишлаётган ҳар 100 га ерга қарийиб 70 бош қорамол тўғри келади. Чорва моллари далачилик маҳсулотлари ҳамда сут чиқиндилари бўлган хўжаликларда кўпроқ боқилади. Қўйлар 25 млн. бошни ташкил этади. Туманлар қишлоқ хўжалиги бўйича ихтисослашиш жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилади. Буғдой, арпа, қанд лавлаги мамлакатнинг жанубида, сабзавотчилик, мевачилик Уош қўлтиғи ёнида ривожлангандир.

Германия Федератив Республикаси қишлоқ хўжалиги. ГФР марказий Европада жойлашган. Майдони 248 минг км², аҳолиси 17 млн. нафар. Юксак даражада ривожланган бу индустриал мамлакат қишлоқ хўжалигида қулоқлар ва йирик хўжаликлар ҳукмронлик қилади.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини тола қондира олмайди, бу турдаги зарур маҳсулотларнинг 25%и четдан келтирилади. Охирги 20 йил мобайнида мамлакат қишлоқ хўжалиги кескин ўзгарди. Чунончи, авваллари 1 деҳқон 32 киши учун маҳсулот яратган бўлса, эндиликда 68 киши учун маҳсулот яратмоқда. Бу ерда фермалар сони камайиб бораётган бўлсада (1,6 млн.та эди, ҳозир 650 мингта), маҳсулот ҳажми ошиб бормоқда. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер майдони 13,3 млн. гектардан 11,9 млн. гектарга қисқарган. Мамлакат қишлоқ хўжалигида вертикал интеграция, яъни ихчамлашув, интенсификаштириш жорий этилмоқда. Ҳар бир фермернинг ер майдони ўртача 18,2 гектарни ташкил этади. Мамлакат ўзини дон билан 97%, қанд билан – 125%, ёғ билан – 93%, сут билан –

98%, гўшт билан — 93%, сабзаёт билан — 34%, мева билан — 56%, тухум билан — 75% таъминлай олади. Қишлоқ хўжалиги ер майдонларининг 34%и деҳқонларга ижарага берилган. Ҳар гектар ерга йиллик ўртача ижара ҳақи 390 — 400 марка. Қишлоқ хўжалигида ҳажми бўйича ҳар хил фермер хўжаликлари учрайди. 1 — 20 гектар ерга эга фермерлар майда, 20 — 50 гектар ерга эга бўлган фермерлар ўрта ва 100 гектардан ортиқ ерга эга бўлган фермерлар йирик фермер хўжаликлар ҳисобланади. Уларнинг ҳаммаси давлатга ернинг сифатига кўра, рента толайди. Фермерларнинг 10%и мева-сабзаёт, узум ва хмель етиштиради. Баварияда пиво тайёрлаш учун 18 минг гектар ерда хмель ўстирилади. Фермер хўжаликлар кооперативларга бирлаштирилган.

Франция қишлоқ хўжалиги. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер мамлакат ҳудудининг учдан икки қисмини эгаллаган. Фойдаланилаётган ерларнинг 17 млн. гектарини ҳайдаланиладиган ерлар, 14 млн. гектарини яйлов ва пичанзорлар, 2,2 млн. гектарини боғ ва узумзорлар ташкил этади. Ялпи маҳсулотнинг 43%и ўсимликчилик, 57%ини чорвачилик маҳсулотларидир.

Франция индустриал аграр мамлакат бўлиб, миллий даромада қишлоқ хўжалиги маълум ўринни эгаллайди. Унда мамлакат аҳолисининг 5 млн. нафари банд. Франция узум, қанд лавлаги, сут ва сут маҳсулотлари етиштириш бўйича дунёда биринчи ўринда туради.

Францияда 2 мингдан ортиқ хўжалик мавжуд. Уларнинг 115 таси 10 гектардан, 532 мингтаси 10 — 20 гектардан, 375 мингтаси 20 — 30 гектардан, 75 мингтаси 50—100 гектардан, 20 мингтаси 100 гектардан ошiq ерга эга хўжаликлардир.

Италия қишлоқ хўжалиги. Қишлоқ хўжалигида мамлакат аҳолисининг 11%и банд. Мамлакатда 2,8 млн. фермер бўлиб, улардан 1,9 млн. таси 1 гектардан кўпроқ ерга эга.

Ҳар бир фермалар ихтиёридаги ер ўртача 8 гектарни ташкил этади. Уларнинг атиги 7%и 20 гектардан ортиқроқ ерга эга.

Фермерларнинг 85%и ўсимликчилик, 15%и чорвачилик маҳсулотлари етиштиради. Италияда энергетика кучи етишмайди. Энергетика хом ашёсининг 50% хорижий мамлакатлардан сотиб олинади. Мамлакат сабзаёт, мева ва вино маҳсулотлари билан ўзини ўзи таъминлай олади.

Япония қишлоқ хўжалиги. Япония юқори даражада ривожланган индустриал аграр мамлакат бўлиб, 4 мингта ҳар хил оролларда жойлашган. Улардан энг каттаси Хакайдо, Хонсю, Кюсю, Сикаку.

Қишлоқ хўжалиги мамлакат миллий даромадининг 7,5%ини беради. Аҳолиси 122 млн. нафар, ҳудуди 370 минг км²,

қишлоқ аҳолиси 41 млн., қишлоқ хўжалигида мамлакат ҳудудининг 6 млн. гектаридан ёки 16%идан фойдаланилади. Шундан 2,9 млн. гектари суғорилади. Мамлакат қишлоқ хўжалигида асосан майда ва ўрта ер эгалари фаолият юритади. Ҳар бир деҳқон оиласи ўртача 0,8 гектар ерга эга. Қишлоқ аҳолисининг 38%и ёрдамчи ишларни бажаради. 1949 йилдаги аграр ислохотлар туфайли мамлакатда ер эгалари тарқатилди. Лекин суғориш тизимлари, сув иншоотлари йирик ер эгалари ихтиёрида қолган. Ўсимликчилик тармоғининг асосий маҳсулотли шולי ҳисобланади. У мамлакатда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қийматига нисбатан даромаднинг 50%ини беради. Ҳар гектар ердан 60-62 ц. ҳосил кўтарилади. Етиштирилган шолининг 40%и деҳқонлар ихтиёрида қолади, 40 — 45%и шартнома бўйича, 15 — 20%и эркин баҳода бозорда сотилади.

Мамлакатда шунингдек, буғдой, арпа, маккажўхори дони, чой, кунжут, тамаки, шакар қамии, пахта, рож етиштирилади. 562 минг тонна ёғ ишлаб чиқарилади, 16 млн. тонна сабзавот етиштирилади.

Маҳаллий аҳоли урф-одатига кўра, авваллари мамлакатда чорвачилик маҳсулотлари истеъмол қилинмас, шу боис бу соҳага эътибор берилмас эди. Японияда чорвачилик иккинчи жаҳон урушидан сўнг ривожлана бошлади. Эндиликда мамлакатда чорвачилик маҳсулотига бўлган талаб асосан қондирилмоқда.

Япония бошқа мамлакатлардан маориф тизими юқори даражада ташкил этилганлиги билан ажралиб туради. Мактабгача ёшдаги болаларнинг 63%и болалар боғчасига қатнайди (АҚШда 32%). Япон болалари мактабларда 1 йилда 240 кун ўқийдилар (АҚШда 180 кун). Япон мактабларида ўқув биноларини болаларнинг ўзлари тозалайдилар, супуриб-сидирадилар, овқатни ҳам ўзлари тарқатиб, идишларни ҳам ўзлари ювадилар.

Япониянинг тарихий ва табиий шароити ишлаб чиқаришни интенсив олиб боришга мажбур этган. Япония деҳқонлари кичик — кичик ерларда ниҳоятда қаттиқ меҳнат қилиб, дурутгина даромад оладилар. Шаҳарлар атрофидаги хўжаликларда йил бўйи сабзавот етиштирилади, гулчилик билан шуғулланилади. Японияда деҳқонлар машина ва қуроллардан кўра, арзон ишчи кучидан фойдаланишни афзал кўрадилар. Кейинги йилларда юнсақ товар хўжаликлар сони кўпайиши, шунингдек, ўғитлардан фойдаланиш натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажми ортиб бормоқда.

Чорвачилик асосан чет элдан келтириладиган ем-хашак ҳисобига ривожланмоқда. Пиллачилик япон қишлоқ хўжалигининг анъанавий тармоғидир. 23 млн. гектар ўрмон фонди бор, унинг 60%и шахсий мулкдир.

Қисқача хулосалар

Ривожланган мамлакатлар жаҳон бўйича олинаётган ялпи маҳсулотнинг 20-25%ини етиштириш қўрбига эга.

АҚШ, Япония, Франция, Германия кабиларда ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалик тармоғи ўз аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлабгина қолмай, бу турдаги маҳсулотларнинг кўп қисмини ташқи бозорга ҳам чиқарадилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ривожланган мамлакатларга қайси мамлакатлар киради?
2. Буюк Британия қишлоқ хўжалиги ҳақида нималарни биласиз?
3. Америка Қўшма Штатлари қишлоқ хўжалиги ҳақида-чи?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. - Т., 2000.
2. Бедросов Ю.Я. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. - Т.: Ўзбекистон, 1984.
3. Агарипшев А.А. Жаҳон мамлакатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1990.
4. Турсунхўжаев Т.Л. Хорижий мамлакатлар жаҳон иқтисодий модели. - Т., 1994.

РИВОЖЛАНАЁТГАН МАМЛАКАТЛАР ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎРНИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1. Ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалигининг ўрни

Ривожланаётган мамлакатлар империализм мустамлака тизимининг смирилиши, мустамлакачилик ва несоколониализмга қарши миллий озодлик курашининг авж олиши натижасида вужудга келган давлатлардир. Бундай мамлакатлар сирасига Осиёдаги барча мамлакатлар (Япония ва Исроилдан ташқари), Африкадаги барча мамлакатлар (Жанубий Африка Республикаси бундан мустасно), шунингдек, Латин Америкаси мамлакатлари киради. Шундай қилиб, бу тизим дунёдаги 120 га яқин мамлакатни ўз ичига олади. Улар орасида социалистик ориентация мамлакатлари мавжуд. Ер юзидаги куруқлик ва аҳолининг ярми шу мамлакатларга тўғри келади.

Ривожланган мамлакатларда синфий кучлар табақалашмоқда. Уларнинг айримлари (Жазоир, Эфиопия, Ангола, Конго, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Кампучия) ногўғри ривожланмоқда, бир қисми (Ҳиндистон, Покистон, Марокко, Тунис, Бразилия, Мексика ва бошқалар) эса тўғри тараққий этмоқда.

Осиё, Африка, Латин Америкаси мамлакатлари қишлоқ хўжалиги улардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Мустамлака зулмидан қутулгач, бу мамлакатлардан кўпчилиги ривожланган мамлакатларга иқтисодий жиҳатдан қарам бўлиб қолдилар. Уларда қишлоқ хўжалиги паст даражада, аҳолининг кўп қисми қишлоқ хўжалигида банд. Чунончи, Ҳиндистонда аҳолининг 68%и, Индонезияда 70%и, Миср Республикасида 55%и, Кенияда 84%и, Малида 91%и қишлоқ хўжалигида меҳнат қилади. Қишлоқ хўжалиги ярим натурал деҳқон хўжаликларидан, маҳаллий қишлоқ буржуазиясининг товар ишлаб чиқаришидан, кўпинча чет эл монополиялари ихтиёрида бўлган ярим феодал латифундиялар ва плантация хўжаликларидан иборат.

Айрим мамлакатлар (Ҳиндистон, Бирма, Индонезия ва бошқалар) давлат сектори муайян роль ўйнайди. Бир қанча мамлакатлар (Жазоир, Тунис, Миср, Эрон ва бошқалар)да ишлаб чиқариш кооперативлари рағбатлантирилади.

Аграр ислохотлардан мақсад ижаранинг ярим феодал тизи-

мини тутатишдан, ер эгаллигининг энг катта меъёрини белгилашдан иборат ва ҳоказо. Лекин кўпчилик ҳолларда ер ислохоти натижа-сида товар ишлаб чиқариш мақаллий қишлоқ буржуазияси кўлида тўпланиб қолмоқда. Қишлоқ хўжалиги учун ер билан кам таъминланганлик, иш унумининг пастлиги (аҳоли жон бошига ўрта ҳисобда ривожланган мамлакатлардагига нисбатан 2,5 марта кам қишлоқ хўжалик маҳсулотини тўғри келади), агротехниканинг қоқоқ-лиги, кўпгина мамлакатларда ҳозирги замон техникасидан, ўғит-лардан, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларидан ва бошқалар-дан фойдаланмаслик, экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳ-сулдорлигининг пастлиги характерлидир. 1981-1993 йилларда дон экинларининг гектаридан олинадиган ўртача ҳосил Африка мам-лакатларида 10,3 ц., Осиё мамлакатларида 15,5 ц., Жанубий Аме-рика мамлакатларида 14,9 ц.га тенг бўлган. 1990 йилда бир бош сизирдан ўрта ҳисобда йилига Бирмада 750 кг, Ҳиндистонда 450 кг, Индонезияда 2500 кг. суг соғиб олинди. Ер мотиға билан ишланмоқда. Куйдирилган дарахт ва буталарнинг кули ўғит ўр-нида ишлатилмоқда. Қишлоқ хўжалик техникасидан бир гуруҳ хўжаликларига фойдалана олади. Кўпчиликни ташкил қиладиган майда хўжаликлар қишлоқ хўжалик техникаси сотиб олишга қодир эмас. Қишлоқ хўжалигининг ҳозирги аҳолини қурғоқчи-ликка бардош бера оладиган серҳосил бугдой, шолн, маккажўхори навларини яратиш, ана шу экинлар майдонини кенгайтириш, ми-нерали ўғитлардан фойдаланиш йўли билан, яъни яшил инқилоб воситасида яхшилаш учун қилинаётган ҳаракатлар жиддий нати-жа бермаётир. Ўз ғалласи билан мамлакат эҳтиёжини таъминлаш муаммоси ҳамон ҳал қилинмаётир. Аҳоли жон бошига ғалланинг кам етиштириш (1970 йилда аҳоли жон бошига 212 кг. дон тўғри келган эди, бу эса ривожланган мамлакатлардагига нисбатан 3 марта, Узаро Иқтисодий Ёрдам Кенгашига аъзо бўлган мамлакат-лардагига нисбатан қарийб 4 марта кам), бошқа турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажмининг секинлик билан ўсиши бу мамлакатларни чет эллардан кўпроқ озиқ-овқат маҳсу-лотлари келтиришга мажбур этмоқда, уларга қарам қилиб қўймоқ-да. 1972-1973 йилларда 37 млн. тонна бугдой чет эллардан кел-тирилган эди. Бундай ҳол ҳамон давом этмоқда. Аммо озиқ-овқат таъминоти муаммоси муҳимлигича турибди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти маълумотларига кўра, Узок ва Яқин Шарқ мамлакатларида, Африкада аҳолининг 20-25%и очликдан қийналмоқда. Жами 460 млн. киши старли даражада тўйиб овқат емайди. Озиқ-овқат муаммосининг ҳал қилиниши туб аграр ислохотлар ўтказиш ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чи-қаришини интенсивлаштиришни талаб этади.

Шундай қилиб, озиқ -овқат муаммоси ҳал қилиниши у ёқда

турсин, хатто кескинлашди, чунки ишлаб чиқариш аҳоли сонининг ўсиш суръатига нисбатан секин ривожланмоқда. 1970 йилдан 1985-1990 йилларгача ривожланаётган мамлакатларга келтирилган буғдой 2 марта, шולי 20 марта кўпайди. Африка мамлакатларининг қарамлиги айниқса, кучаймоқда.

4.2. Жанубий Америка мамлакатларида қишлоқ хўжалиги

Бразилия. Бразилия Жанубий Америка қитъасида жойлашган мамлакат бўлиб, ҳудудининг катталиги, аҳолисининг сони ва иқтисодий потенциали жиҳатидан Латин Америкасида биринчи ўринда туради. Бразилия Жанубий Американинг марказий ва шарқий қисмини эгаллайди ва 7 минг километрдан ортиқ масофада Атлантик океанига туташган, қуруқликда Эквадор ва Чилидан ташқари қитъадаги барча мамлакатлар билан чегарадош. Ҳудуди — 8512 минг км², аҳолиси — 124,0 млн. нафар, пойтахти — Бразилия.

Бразилия қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи деҳқончиликдир. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган 265 млн. гектар ердан 30 млн. гектари ишланади. Бу мамлакат ҳудудининг 3,5%ни ташкил этади.

Мамлакатда аграр муносабатларининг энг характерли хусусияти шундаки, бу ерда катта-катта майдонлар унчалик кўп бўлмаган йирик ер эгалари кўлида. Бу эса қашшоқлик ва қишлоқнинг қолоқлигига олиб келмоқда. Барча ер эгаларининг 10%ини ташкил этадиган йирик заминдорлар ишланадиган ерларнинг 75%ига эгалик қиладилар. Қишлоқ аҳолисининг 80%ини ташкил қиладиган қишлоқ хўжалик ишчилари эса умуман ердан маҳрум. Шунинг учун Бразилияда аграр муносабатлар ўта мураккаблигича қолмоқда.

XIX асрдаёқ Бразилия қишлоқ хўжалигининг асосий экспорт тармоқлари кофе, какао, шакарқамиш қанди ва пахта етиштириш бўлиб қолган, ички истеъмол учун эса маккажўхори, маниок ва дуккаклилар етиштирилар эди. Ана шу экинлар ҳозиргача ҳам биринчи даражали аҳамиятга эга, лекин улар ўртасидаги нисбат бироз ўзгарди. Кейинги ўн йиллар ичида экспорт қилинадиган экинлар майдони деярли ўсмаёттир. Аммо ички истеъмолга мўлжалланган экинлар майдони анча кенгайди. Бундан ташқари, шолчилик катта аҳамиятга эга бўлиб қолди. Бунинг сабаби, биринчидан, қишлоқ хўжалигининг экспортга хизмат қиладиган тармоқлари рақобати бўлса, иккинчидан, мамлакат аҳолисининг тез ўсишидир. Шунга қарамай, ички эҳтиёж учун ишлатиладиган деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш эҳтиёжга нисбатан секин ўс-

моқда ва шунга кўра, Бразилия четдан кўпгина озиқ-овқат маҳсулотлари келтирилмоқда.

Хом ашёси экспорт қилинадиган экинлар майдони кейинги ўн йилларда кенгаймаган бўлса-да, Бразилия ҳозир ҳам кофе ишлаб чиқаришда дунёда биринчи (бутун дунёда ишлаб чиқариладиган кофенинг ярмини беради) ва какао, банан (40%), маниок (30%) етиштиришда иккинчи ўринда туради.

Экспорт қилинадиган барча маҳсулотларнинг 70%ини қишлоқ хўжалиги беради. Улар орасида кофе биринчи ўринда туради. Мамлакат йилига 2,4-2,5 млн. тонна кофе ишлаб чиқаради. Экспортдан келадиган барча даромадларнинг ярмига яқинини кофе беради. Бу эса, мамлакат иқтисодиёти учун катта аҳамиятга эга. Какао, пахта, кокос ёнғоғи (бутун дунёда йиғиб олинadиган кокос ёнғоғининг учдан бир қисмини Бразилия беради), банан, апельсин, тамаки ҳам муҳим экспорт экинларидир.

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. Қишлоқ хўжалиги барча маҳсулотлари қийматининг учдан бир қисми чорвачиликдан келади. Мамлакатда 90 млн. бошдан ортиқ қорамол, 35 млн. бош чўчқа, 26 млн. бош кўй бор. От ва бошқа чорва моллари ҳам боқилади. Чорвачилик мамлакатнинг ички эҳтиёжларини қондира олмайди. Сут ва сүт маҳсулотларига бўлган эҳтиёж катта. Шундай қилиб, Бразилияда аграр масала кун тартибда турган кескин муаммодир. Ҳар йили миллион-миллион деҳқонлар иш қидириб, шаҳарларга кетадилар.

10-жадвал

Бразилияда асосий қишлоқ хўжалик экинларининг ялпи ҳосили (минг т.)

Экинлар	1996 й.	1997 й.	1998 й.
Кофе	570	1020	1200
Какао	232	250	284
Шакарқамиш	103173	120082	129223
Пахта	357	438	462
Маккажўхори	17751	19256	139000
Шоли	9757	8994	7600
Бугдой	3216	2066	2677
Маниок	25443	25929	25358
Тамаки	299	357	409
Соя	9893	12513	10200
Ер ёнғоқ	510	321	325
Пахта чигити	904	1463	1571
Кана кунжут	217	224	410

Мексика. Мексика (Мексика Қўшма Штатлари) Тинч океан билан Атлантика океани орасида жойлашган бўлиб, АҚШ, Гватемала ва Белиз билан чегарадош. Майдони 1976 минг км², аҳолиси — 70 млн. нафар. Пойтахти — Мехико.

Мексика иқтисодий ёртакчи этган индустриал-аграр мамлакат.

Мамлакат ялпи маҳсулотининг учдан бир қисми қишлоқ хўжалигида ҳосил қилинади. Ер фондининг катта қисми лати-фондиячи помещиклар қўлида. Мексикада эҳидо ер эгаллигининг ўзига хос шаклидир. Эҳидолар қишлоқ хўжалик жамоалари бўлиб, экинзор, яйловлар, ўтлоқларга эгалик қилади. Бироқ капитализм шароитида эҳидолар катта қийинчиликларга учрамоқда. Ҳозирги вақтда барча ишланадиган ерларнинг 48%и ана шу жамоалар қўлида. Эҳидо аъзолари ўз ерларини сота олмайдилар. Жамоаларнинг ҳайдаладиган ерларидан яқка ҳолда, яйловлар ва бошқа ерлардан эса биргаликда фойдаланилади.

Мексикада аграр ислохот охиригача стқазилган эмас. Шунинг учун ҳам деҳқонларнинг чек ерлари жуда кичик. 2 млн. деҳқон умуман ердан маҳрум. Ҳар бирининг ери бир минг гектардан ортиқ бўлган энг йирик помещик ва хўжаликлар ишланадиган барча ерларнинг 66%идан кўпроғини ўз қўлларида сақлайдилар. Мексикада аграр масала ҳамон асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Қишлоқ хўжалигининг тармоқлар тузилмаси кейинги йигирма йил ичида сезиларли даражада ўзгарди — бугдой ва шולי майдони шимолӣ ва шимолӣ - ғарбий районларда анча кенгайдӣ. Натижада Мексикага четдан камроқ ғалла келтириладиган бўлди. Бугдойдан сўнг мамлакатнинг асосий озиқ-овқат экинӣ бўлган маккажўхори, дуккаклилар, хусусан, ловия катта аҳамиятга эга. Пахта экспортда муҳим ўрин тутати. Пахтадан ташқари толали хенекен (дунёда ишлаб чиқариладиган хенекен толасининг 90%ини Мексика беради), шакарқамиш, кофе, банан, ананас ва бошқа тропик экинлар экспортда муҳим ўрин тутати.

Чорвачилик маҳсулотлари қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қийматининг атиги 15%ини ташкил этади. Экстенсив яйлов чорвачилиги устун туради. Қорамол, қўй, эчки ва чўчка боқилати. Чорва молларининг катта қисми йирик заминдорлар қўлида. 1990 йилда 10 млн. тонна маккажўхори, 2,6 млн. тонна бугдой, 9 млн. тонна жўхори, 0,65 млн. тонна ловия, 0,34 млн. тонна пахта, 3,4 млн. тонна шакар-қанд ишлаб чиқарилди. Ўша йили 31 млн. бош қорамол, 12,1 млн. бош чўчка, 8 млн. бош қўй, 9 млн. бош эчки, 164,5 млн. бош парранда бор эди. Ҳар йили 450 минг тонна балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади.

Мексикада асосий қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили (минг т.)

Экинлар	1996 й.	1997 й.	1998 й.
Маккажўхори	8017	10024	9616
Бугдой	3363	2454	2643
Сорго (жўхори)	4027	4071	4185
Шоли	463	545	397
Ловия	740	741	940
Соя	302	507	324
Картошка	687	688	837
Шакарқамиш	31,4	31,4	34,5
Помидор	807	996	1117
Қулуннай	89	88	80
Анапас	442	437	300
Банан	1199	1276	1137
Кофе	245	247	270
Какао	31	34	34
Тамаки	68	58	72
Пахта толаси	224	357	332
Хенекен	133	130	-
Пахта чигити	349	596	548

Аргентина. Аргентина Республикаси Жанубий Американинг жануби-шарқида жойлашган. Худуди ва аҳолисининг сонига кўра Жанубий Америкада иккинчи ўринда туради. Умумий майдони — 2777 минг км². аҳолиси — 27,9 млн. нафар. Пойтахти — Буэнос-Айрес. Мамлакат жаҳон бозорига гўшт маҳсулотлари, жун тери ва ғалла (асосан бугдой ва маккажўхори) етказиб беради. Ана шу товарлар мамлакат экспортининг тўртдан уч қисмини ташкил этади.

Фойдаланиладиган ерларнинг қарийб тўртдан уч қисми латифундиячилар ва плантаторлар қўлида. Хар бирининг ер майдони 5 минг гектардан ортиқ бўлган йирик хўжаликлар барча ерларнинг 68%ига эгаллик қилади. Деҳқонларнинг бешдан уч қисми ерsiz. Ерларни ижарага олиш кенг тарқалган.

Деҳқончиликнинг экспорт учун хизмат қиладиган асосий тармоғи дончиликдир. Энг муҳим дон экинлари — бугдой ва маккажўхоридир. Маҳсулоти экспорт қилинадиган мойли зир ва кунгабоқар ҳам катта майдонни ишғол қилган. Шакарқ-

амиш, пахта, тамаки ва бошқа баъзи экинлар асосан мамлакатнинг ички эҳтисоли учун экилади. 1998-1999 йилларда 9 млн. тонна маккажўхори, 1,27 млн. тонна кунгабоқар, 3,2 млн. тонна соя, 8,1 млн. тонна буғдой ҳосили олинди. Уша йили 19,5 млн. тонна галла экспорт қилинди. Шундан 4,3 млн. тоннаси буғдой, 2,8 млн. тоннаси соя.

12-жадвал

Аргентинада асосий қишлоқ хўжалик экинлари майдони ва ялли ҳосили

Экинлар	Экин майдони 1998-99 к/х йилида (миң га)	Ялли ҳосил (миң т.)	
		1997-98 й	1998-99 й.
Буғдой	5220	5300	8100
Маккажўхори	3300	9700	9000
Арпа	1722	350	210
Сули	1545	680	676
Жавдар	761	350	554
Канол уруғи	893	810	600
Кунгабоқар дони	1760	1600	1270
Ер ёнғоқ	400	571	480
Пахта	-	714	540
Тамаки	-	63	70
Шоли	1722	170	610

Қорамол сони (50 млн. бошдан ортиқ), қўй сони (48 млн. бош) жиҳатидан Аргентина дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Лотин Америкасида ситизтириладиган гўштнинг учдан бир қисмини Аргентина беради. Гўшт маҳсулотлари ва жун кўплаб давлатларга экспорт қилинади.

Аргентинада қишлоқ хўжалигининг агротехник даражаси Лотин Америкасидаги бошқа мамлакатлардагига нисбатан юқори. Тракторлар сони (100 миңдан ортиқ) жиҳатидан Аргентина Лотин Америкасида биринчи ўринда. Йирик хўжаликларда ҳосилни йиғиб олиш механизациялаштирилган. Чорвачиликнинг маҳсулдорлиги анча юқори. Шунга қарамай, Аргентинада деҳқончилик ва чорвачилик экстенсив характерга эга. Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи яйлов чорвачилигидир.

4.3. Африка қитъасида қишлоқ хўжалиги

Африка қитъасида (майдони 30319 миң км²) 360 млн. дан ортиқ аҳоли яшайди. Ҳозирги вақтда Африканинг сиёсий харитасида 50 дан ортиқ мустақил давлат мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги Африка иқтисодиётининг негизи бўлиб, аҳолисининг бешдан тўрт қисми ана шу тармоқда банд. Ички ялпи маҳсулотнинг учдан бир қисми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Африка дунёга бир қанча қимматли қишлоқ хўжалик товарлари етказиб берадиган қитъадир. Какао, пальма мойи, пальма мағзи, ерёнгоқ, пахта толаси, сизаль, ваниль, қалампир-мунчоқ, хурмо етиштиришда ва экспорт қилишда Африка дунёда муҳим ўрин тутади. Кўпгина озиқ-овқат экинлари, аввало, дон экинлари етиштиришда катта маъқега эга эмас. Дунёда етиштириладиган буғдой, маккажўхори, арпанинг 5—6%и Африкага тўғри келади.

Экспорт учун экиладиган экинларнинг кўпчилиги асосан чет эл компанияларига қарашли плантация хўжаликларида етиштирилади. Чет эл компаниялари Африкадаги кўпгина мамлакатлар қишлоқ хўжалигини монокультура йўли билан ривожлантиришга мажбур этади ва шундай қилиб уларни бозорга жалб қилади.

Қишлоқ хўжалиги қоқоқ бўлиб, ерга ишлов берадиган техника ибтидоий аҳволда. Маҳсулдорлик паст. Ер эгаллигининг энг кўп тарқалган шакли ердан жамоа бўлиб фойдаланишдир. Бир қанча мамлакатларда ернинг бир қисми давлатга, айрим мамлакатларда феодаллар ва қисман деҳқонларга қарашли, товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан маҳаллий аҳолининг ердан жамоа бўлиб фойдаланиши аста-секин барҳам топиб, пул билан ижарага олишнинг роли кучаймоқда. Чорвачилик туманларида феодал қолдиқлар ва ҳатто қулдорлик элементлари сақланиб қолган.

Замонавий қишлоқ хўжалик техникасидан ва ўғитлардан йирик плантацияларда ёки давлат ёки хусусий капитал назоратида бўлган кооператив хўжаликлардагина фойдаланилади. Кўпгина тропик мамлакатларда ўрмонларни куйдириб ёки кундаков қилиб ва ерларга дам бериб, йил оралатиб деҳқончилик қилиш кенг расм бўлган. Қишлоқ хўжалиги техник ва ижтимоий жиҳатдан қоқоқ бўлгани учун ҳосилдорлик бу ерда дунёдаги ўртача ҳосилдорликдан икки марта кам.

Иқлимнинг қуруқ ва иссиқ бўлиши, ёгининг мавсумийлиги натижасида тропик ўлкаларда қишлоқ хўжалиги ерларни суғоришга асосланган. Кўпчилик мамлакатларда суғориш тизимлари хўжаликларнинг мулки бўлиб, деҳқонларни кўшимча равишда эксплуатация қилиш манбаи ҳисобланади.

Агроиқлим шароитининг ниҳоятда хилма-хиллиги ва ерларни суғориш Африкада барча экинларни етиштиришга ва йилига 2, 3 ва ҳатто, 4 марта ҳосил олишга имкон беради. Бу

ерда асосан тропик ва субтропик экинлар етиштирилади. Қитъада ер фонди катта. Лекин ишланадиган ерлар салмоғи барча ерларнинг 8%идан ошмайди. Африкада яна қандайдир 1 млрд. гектар ерни қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун ўзлаштириш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги 2 йўналишда ихтисослашган: экспорт экинлари етиштириш ва ички эҳтиёж учун озиқ-овқат экинлари етиштириш. Ички бозор учун буғдой, арпа, шолч, тарих ва жўхори экилади. Буғдой ва маккажўхори Жанубий Африканинг субтропик иқлимли туманларида экилади. Арпа асосан Африканинг шимоли-ғарбида ва Мисрда, шолч Миср ва бошқа мамлакатларнинг суғориладиган ерларида, Гвинея Республикаси, Нигерия Сьерра-Леоне, Либерияда, Сенегал ва Танзанияда ҳам экилади.

Тарих ва маккажўхори туб аҳолининг асосий озиқ-овқат экинлари бўлиб, Африканинг деярли барча қисмларида экилади. Тропик Африка мамлакатларида галла билан бир қаторда ички эҳтиёж учун илдиэмсали экинлар — маниок, ямс, батат етиштирилади.

Африка жаҳонда какао ишлаб чиқаришда ва экспорт қилишда биринчи ўринда туради. Бутун дунёда ишлаб чиқариладиган ва экспорт қилинадиган какаонинг 70%ини Африка беради. Какао Гана, Нигерия, Фил Суяги Қирғоғи мамлакатларида етиштирилади. Африкада (Ангола, Уганда, Эфиопия, Заир, Танзания) анчагина миқдорда кофе, шунингдек, ер ёнғоқ (Нигерия, Сенегал), пахта (Миср, Судан), сизаль (Танзания), табиий каучук (Нигерия, Либерия, Заир), мойли пальма (Ғарбий Африка); зайтун (Шимолий Африка мамлакатлари) етиштирилади. Африка дунёда ишлаб чиқариладиган пальма мағзи ва пальма мойининг бешдан тўрт қисмидан кўпроғини беради ва бу маҳсулотларни экспорт қилишда дунёда биринчи ўринда туради. Дунёда ишлаб чиқариладиган кофенинг бешдан бир қисмидан кўпроғини Африка беради. Зайтун дарахти қитъанинг шимолида субтропик иқлимли денгиз бўйи мамлакатларида: Тунис, Жазоир, Мароккода экилади. Жаҳонда ишлаб чиқариладиган зайтуннинг ўндан бир қисмини Африка беради.

Дунёда етиштириладиган ер ёнғоқнинг учдан бир қисми Африка ҳиссасига тўғри келади. Ер ёнғоқ аксари майда дехқон хўжаликларида етиштирилади. Лекин ерни қайта ишлаш ва маҳсулот экспорт қилиш чет эл компаниялари қўлида.

Миср Республикасида ва Суданда суғориладиган ерларда узун тоғали пахта экилади. Бу пахта кўп миқдорда четга чиқарилади. Шунингдек, Шарқий Африкада — Уганда, Мозамбик ва

Танзанияда ҳам суғориб пахта экилади. Африка дунёда ишлаб чиқариладиган пахта толасининг 3-4%ини беради. Дунёда стиштириладиган сизаль толасининг қарийб 60%и Африка хиссасига тўғри келади. Африка тамаки ишлаб чиқаришда ҳам каттагина ўрин тутади (7%). Замбия, Уганда ва бошқалар ҳам тамаки экспорт қиладиган асосий мамлакатлардир.

Жаҳонда йиғиладиган табиий каучукнинг 7%и Африканинг улишидир. Энг йирик плантациялар (каучук олинадиган тевея дарахти) Либерияда. Нигерияда каучукнинг асосий қисмини деҳқон хўжаликлари беради.

Африка жаҳон бозорига анчагина миқдорда дориворлар ҳам етказиб беради.

Қуруқ субтропик иқлим шароитида, хусусан, Жанубий Африка Республикаси ва Шимолий Африка мамлакатларида мевачилик маҳсулотлари, жумладан, цитрус мевалар экспорт қилинади. Бу районларда узум стиштириш ва узум винолари ишлаб чиқариш катта ўрин тутмоқда. Банан плантациялари тропик Африкада, хусусан, Гвинея соҳили мамлакатларида, шунингдек, Ҳинд океани соҳилида кенг тарқалган.

Чўл ва чала чўл районларининг воҳаларида, аксари Шимолий Африкада хурмо яхши ҳосил беради. Дунёда стиштириладиган хурмонинг бешдан икки қисмини Африка беради. Хурмонинг катта қисми экспорт қилинади. Тропик Африка мамлакатларида деҳқонлар хилма-хил ёввойи ўсимликлар мевалари ва каучук, шимолий Африка мамлакатларида эса пўкак дуби пўстлоғи, альфа ўсимлиги ва гуммиарабик йиғади. Дунёда олинадиган гуммиарабикнинг 90%идан кўпроғини Судан беради.

Чорвачилик экстенсив характерда бўлиб, кўчманчи, ярим кўчманчи ва яйлов чорвачилигига бўлинади. Африкада қорамол кўп (Африка мамлакатларидаги қорамолларнинг саккиздан бир қисми шу ерда). Қорамол сони жиҳатидан Африка Ҳиндистондан кейин иккинчи ўринда туради. Қорамол Шарқий ва Жанубий Африка қирларида, шунингдек, чўл ва чалачўл яйловлари бўлган мамлакатларда (Судан, Сомали, Чад, Нигер) ва Ғарбий Африка саванна зонасида боқилади. Кўпгина районларда, хусусан, Гвинея соҳилидаги тропик ўрмонлар зонасида, Кенго (Заир), Замбези дарёлари ҳавзаларида цеце пашшаси чорвачиликни ривожлантириш учун жиддий тўсқинлик қилади.

Қўйчилик (аксари меренос ва қоракўл қўйлари) Жанубий Африка Республикасида, шунингдек, Мағриб мамлакатларида, айниқса, ривожланган. Қўйлар сони ва қўй жуни бўйича Жанубий Африка Республикаси Африкада биринчи ва дунёда тўртинчи-бешинчи ўринда туради. Қоракўлчилик Намибияда

катта аҳамиятга эга. Қоракўл кўйлар сони жиҳатидан Намибия Афғонистондан сўнг дунёда иккинчи ўринда туради. Қоракўл териси экспорт қилинади.

Иқлим шароити, шунингдек, диний ақидалар чўчкачиликни ривожлантиришга йўл бермайди. Отчилик фақат Эфиопиядагина аҳамиятга эга. Судан, Сомали, Эфиопия ва Жанубий Африка Республикасида от-улов сифатида туя, эшак ва хачир боқилади. Африкадаги кўпгина дехқон хўжаликлариди ўз эҳтиёжлари учун нарранда боқилади. Марокко, Жанубий Африка Республикасида экспорт учун наррандачилик билан шуғулланилади.

Африкада чорва молларининг зоти паст, ем-хашак стишмайди. Ветеринария ёрдами деярли йўқ ва бунинг оқибатида човачилик маҳсулдорлиги паст. Чунинчи, Африкада қорамол бир йилда ўрта ҳисобда 16 кг. семиради, ҳолбуки, бу кўрсаткич Европа ва АҚШ да 70 кг. гачани ташкил этади. Африкадаги кўпчилик мамлакатларда сигирлардан кам сут соғиб олинади.

Шунга қарамай, Африкада чорва моллари кўп. Бу ерда 160 млн. бошга яқин қорамол ва 260 млн. бош кўй ва эчки бор. Хар 100 киши ҳисобига Африкада 46 бош қорамол ва 74 бош кўй, эчки тўғри келади. Бутун жаҳон бўйича бу кўрсаткичлар тегишли равишда 32 ва 43 бошни ташкил этади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Африкада қишлоқ хўжалиги шакли роль ўйнайди, чунки қитъадаги меҳнатга лаёқатли аҳолининг бешдан тўрт қисми қишлоқ хўжалигида банд. Чад, Мали, Нигер, Руанда ва Марказий Африка империяси қишлоқ хўжалигида барча ишчи кучларининг 90%дан, Ботсвана, Эфиопия, Гвиня, Лесото, Малави, Сомали, Судан, Танзания, Уганда ва Юқори Вольтада эса 80%дан кўпроғи ишлайди.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш муаммоси Африка давлатлари ҳукуматларининг диққатини жалб қилмоқда. Бунинг сабаби шундаки, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатига нисбатан аҳолининг ўсиш суръати юқори. Натижада озиқ-овқатга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Шу билан бир вақтда ҳозирги тараққиёт босқичида Африка мамлакатлари учун қишлоқ хўжалиги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт режаларини амалга ошириш учун зарур бўлган чет эл валютасини қўлга киритишнинг муҳим манбаи, деб қаралади.

Африкада қишлоқ хўжалиги умуман, паст суръатлар билан ривожланимоқда. Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришга жиддий ҳалақит бераётган сабаблардан бири асрлардан буён таркиб топган ёки мустамлакачилар томонидан ўрнатилган қолоқ аграр муносабатлардир. Феодал, давлат-феодал ер эгаллиги ва жамоа ер эгаллиги энг кўп тарқалган шакллар ҳисобланади. Катта-катта

ерлар черковлар мулкидир. Африкада қишлоқ хўжалигидаги патриархал укладни қайта қуриш ниҳояда мураккаб муаммо ҳисобланади. Техника ҳамда ўғитнинг етишмаслиги, агротехника маданиятининг қолоқлиги, чорва молларининг кам маҳсуллиги буларнинг ҳаммаси қишлоқ хўжалигида меҳнат унумининг паст бўлишига, унда ярим натурал ёки анъанавий ишлаб чиқариш шаклининг сақланиб қолишига олиб келмоқда.

Қишлоқдаги ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартириш, деҳқонларни феодал ва жамоа қарамлигидан қутқариш тарихий аҳамиятга эга бўлган вазифадир. Аграр ислоҳотларнинг кўлами, Африка қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва ривожлантириш суръатлари ана шу қарамликнинг бартараф қилинишига боғлиқ.

Африкадаги кўпчилик мамлакатлар сиёсий мустақилликка эришгач, аграр ислоҳотларни амалга ошира бошлади. У, аввало, чет эл ва феодал мулк шаклларига қарши қаратилган. Ана шу ислоҳотлар нотаваққийёт йўлига кирган мамлакатларда айниқса, чуқур амалга оширилмоқда. Деярли барча мамлакатларда, уларнинг тараққийёт йўлидан қатъи назар, қишлоқ хўжалигида кооперация масаласи кун тартибиде турибди. Ундан кўзда тутилган мақсадлар тараққийёт йўлини танлаган мамлакатларда ва нотаваққийёт йўлини танлаган мамлакатларда бир-биридан фарқ қилади.

Сермаҳсул экинларга янада катта аҳамият бериш, серҳосил янги навлар яратиш, сермаҳсул чорвачиликни ривожлантириш, суғориш каналларини кенгайтириш, кимёвий ўғитларни кўпроқ ишлатиш, ишлаб чиқаришни механизациялаш, агротехникани жорий қилиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши олдиде турган энг муҳим вазифалардир.

Миср. Миср Араб Республикаси Африканинг шимоли-шарқиде ва Осиёнинг Синай ярим оролиде жойлашган мамлакат бўлиб, ҳудуди 1002 минг км². аҳолиси 42 млн. нафар. Пойтахти - Қоҳира. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши Миср иқтисодиётининг негизини ташкил этади. Мамлакат миллий даромадининг 30%ини ва экспорт қилинадиган маҳсулотларнинг 70%ини қишлоқ хўжалиги беради. Деҳқончилик қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи. Мисрде экинларни суғориш катта аҳамиятга эга. Мамлакатде баҳорикор деҳқончилик билан шуғулланилмайди. Ёзда пахта, шакарқамиш, сабзавот, маккажўхори ва шоли экилади, қиш пайтиде бурдой, арпа ва дуккаклилар, кузда эса шоли, тарик, маккажўхори ва сабзавот етиштирилади. 2,7 млн. га ердан қишлоқ хўжалигиде фойдаланилади. Йилига 1-3 марта ҳосил олинишини эътиборга олганда, мамлакатде тахминан 4,7 млн. гектар экин майдони бор.

Экин майдонининг учдан икки қисмига пахта, маккажўхори, бугдой, шоли ва дуккакдиллар экилади. Пахта етиштиришида Миср хорижий мамлакатлар орасида АҚШ, Ҳиндистон, Бразилия, Хитой ва Мексикадан кейин олтинчи ўринда туради. 2 млн. тонна бугдой, 3 млн. тонна маккажўхори, 756 минг тонна тарик, 300 минг минг тонна шоли, 123 минг тонна арпа (1996), 265 минг тонна шакарқамиш (1990), 360 минг тонна пахта (1996) олинди. Аҳоли овқатида ва экспортда хурмо, шунингдек, цитруслар (апельсин, лимон ва бошқалар) ҳамда бошқа мевалар катта аҳамиятга эга. Хурмо ва цитрус мевалар етиштиришида Африкадаги бошқа мамлакатлар орасида Миср биринчи ўринда туради. Ем-хашак етишмаганлигидан чорвачилик яхши ривожланмаган. Мамлакатда 4,75 млн. бош қорамол, 2 млн. бош қўй, 1,7 млн. бош эчки, 113 минг бош тую бор. Паррандачилик катта аҳамиятга эга.

Жазоир. Жазоир Халқ Демократик Республикаси Африканинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, ҳудуди 2381,7 минг км², аҳолиси 18,9 млн. нафар. Пойтахти — Жазоир. Қишлоқ хўжалиги мамлакат иқтисодиётининг негизини ташкил этади. Ишга яроқли аҳолининг 65%и қишлоқ хўжалигида банд. Халқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг тўридан уч қисмидан кўпроғини қишлоқ хўжалиги беради. Мамлакат мустақилликка эришган дастлабки йилларда европалик мустамлакачилар ва коллабурациончилардан мусодара қилинган ерларда ўз-ўзини бошқарувчи сектор — 1850 ферма ва урушда қатнашганлар учун 390 та кооператив тузилган эди. Мамлакатда ишлатиладиган 7,2 млн. гектар ернинг 2,5 млн. гектари ана шу сектор қўлида. Барча қишлоқ хўжалик товар маҳсулотларининг 60%ини ана шу сектор беради.

Ер уни ишлатганики, деган тамойил асосида ерни тақсимлаш, хусусий шахсларга қаралии ер майдони ва моллар сонини чеклаш, кооперативлар тузиш ва замонавий қишлоқлар барпо этиш соҳасида катта ишлар қилинмоқда. 1999 йил сентябрига келиб, мамлакатда 6538 қишлоқ хўжалик кооперативи бор эди. 1 млн. гектар ер ана шу кооперативларга берилди. Кооперативларга 127 минг деҳқон бирлашган. Режалаштирилган 1000 та янги қишлоқдан 150 таси бунёд этилди. Эндиликда ғалланинг 41%ини ва гўштнинг 9%ини ўзини-ўзи бошқарадиган сектор ва кооператив сектор бермоқда. Хусусий сектор ҳамон 1,3 млн. деҳқон хўжалигини бирлаштиради. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 60%и, ғаллазорларнинг 59%и, картошказорларнинг 53%и, чорва молларининг кўпчилиги қисми хусусий сектор қўлида.

Асосий ғалла экинлари — бугдой, арпа, сулидир. Узумчилик

жуда катта ўрин тутади. Узум виноларига ташқи бозорда эҳтиёж катта. Узум виноларини экспорт қилишда Жазоир дунёда энг олдинги ўринларда туради. Тамаки, цитрус мевалар, хурмо, зайтун катта аҳамиятга эга. 1979 йилда 1,6 млн. тонна галла, 500 минг тонна картошка, 0,7 млн. тонна цитрус мевалар, 1 млн. тонна сабзавот, 208 минг тонна хурмо, 2,5 млн. гектолитр вино ишлаб чиқарилди. Чорва экстенсив характерда. Сохилда қорамол боқилади. Тоғларда ва чўлларда қўйчилик билан шуғулланилади. 1999 йилда мамлакатда 1,8 млн. бош қорамол, 12,2 млн. бош қўй, 2,3 млн. бош эчки, 145 минг бош туя, 172 минг бош от, 734 бош хачир ва эшак бор эди.

4.4. Яшил қитъадаги мамлакатларда қишлоқ хўжалиги

Австралия. Австралия шу номли қитъани, Тасмания оролини ва бошқа кўпдан-кўп майда ороларни ўз ичига олган мамлакатдир. Майдони — 7687 минг км². Аҳолиси — 14,9 млн. нафар. Пойтахти — Канберра.

Австралия Жанубий ярим шарда жойлашган. Шунинг учун ҳам йил фасллари Шимолий ярим шардагига тўғри келмайди: ёз ойлари декабрдан февралгача давом этади (ҳарорат +30⁰ гача). Қиш ойлари эса, июндан августгача (+5⁰ дан —12⁰ гача). Умуман, Австралиянинг иқлими чўл ва чала чўл иқлимидек.

Австралия қишлоқ хўжалиги юксак товарли мамлакат. Экспортдан келадиган даромадларнинг 60%га яқинини қишлоқ хўжалиги беради. Фойдаланиладиган ерларнинг бешдан тўрт қисмидан кўпроғи 4 гектардан 40 минг гектаргача ери бўлган фермерлар қўлидадир. Бундай фермерлар барча фермерларнинг 3,5%ини ташкил этади. Ана шундай йирик фермерлар замонавий техника ва ёлланма меҳнатдан кенг фойдаланишади.

Австралияда яйловлар жуда кўп. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 90%и табиий яйловлар ва фақат 10%и маданий яйловлар ҳамда экинлар экиладиган ерлардир.

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи чорвачиликдир. Барча қишлоқ хўжалик маҳсулотларинининг учдан икки қисмини чорвачилик беради. Чорвачиликда қўйчилик биринчи ўринда туради. Австралия қўйларнинг сони, жуни ҳамда жун экспорти жиҳатидан дунёда биринчи ўринда туради. Қўйчилик чўл ва чала чўл районларда, Катта Сувайирғич тизмасининг ғарбий ён бағирларида ривожланган. Қорамол гўшти учун аксари шимолий тропик районларда, сут учун эса мамлакатнинг шарқий қисмида боқилади. Қўй гўшти ва жунидан ташқари қорамол гўшти, сариёғ кўплаб экспорт қилинади.

Дехқончилик чорвачиликдан кейин иккинчи ўринда туради ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қийматининг учдан бир қисмини беради. Бугдой барча экин майдонларининг ярмига яқинини ишғол қилади ва экспортда катта аҳамиятга эга. Ялли бугдой ҳосилининг 60%идан 80%игачаси бошқа мамлакатларга жўнатилади. Австралия бугдой экспорт қилишда АҚШ ва Канададан сўнг учинчи ўринда туради. Бугдой зонаси мамлакатнинг жануби-шарқида бўлиб, Брисбендан Спенсер кўлтиғи қирғоқларигача давом этади. Шунингдек, қитъанинг жануби-ғарбий чеккасида ҳам бугдойдан ташқари арпа, шоли, шакарқамиш, картошка экилади. Боғдорчилик (банан, цитрус мевалар) ва узумчилик кенг тарқалган. Шакарқамиш мамлакатнинг шимоли-шарқий тропик қисмида, цитрус мевалар ва узум Муррей ва Маррамбиджи дарёлари оралиғидаги суғориладиган ерларда етиштирилади. Мевачилик ва узумчилик маҳсулотларининг тахминан тўртдан бир қисми, шунингдек, қанд-шакарнинг катта қисми экспорт қилинади.

Мамлакатда 30 млн. бош қорамол ва 130 млн. бош қўй бор. 1999 қишлоқ хўжалик йилида 18 млн. тонна бугдой ҳосил олинди.

Янги Зеландия. Янги Зеландия Тинч океаннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган мамлакат бўлиб, иккита катта оролдан — Шимолий ва Жанубий ороллардан (бу оролларни Кўк бўғози ажратиб туради) ва бир қанча майда ороллардан иборат. Майдони — 269 минг км². Аҳолиси — 3,2 млн. нафар. Пойтахти — Веллингтон. Янги Зеландия жаҳон хўжалигида алоҳида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари — сариёғ, пишлок, жун, гўшт етказиб беришда муҳим роль ўйнайди. Мамлакат иқтисодиёти жаҳон бозорида ана шу маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларга кўп жиҳатдан боғлиқ.

Юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги мамлакат иқтисодиётининг негизидир. Меҳнатга яроқли бутун аҳолининг 12%и қишлоқ хўжалигида банд. Янги Зеландия қишлоқ хўжалиги тор даражада ихтисослашган бўлиб, юксак товарлиги билан ажралиб туради. Барча маҳсулотлар қийматининг қарийб ярми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг стакчи ва анъанавий тармоғидир. Барча қишлоқ хўжалик маҳсулотари қийматининг 80%и шу тармоқ маҳсулотларига тўғри келади. Фойдаланиладиган ерларнинг 90%и яйловлар ва ўтлоқлар билан банд ва атиги 10%ини экинзорлар, ўрмонлар ишғол қилган. Мамлакатда 1991 йилда 9 млн. бош қўй, 10 млн. бош қорамол, жумладан 2,3 млн. бош соғин сигир, 540 минг бошдан ортиқ чўчка бор эди. Чорвачиликнинг

юксак маҳсулдорлиги жаҳон бозорида Янги Зеландия сүт, гўшт маҳсулотларининг рақобат қила олишига имкон беради. Четта сарийср чиқаришда Янги Зеландия дунёда биринчи, гўшт ва жун экспорт қилишда иккинчи ўринда туради. Йилига 1 млн. тоннадан ортиқ гўшт, 6 млрд. литр сүт ва 350 минг тонна жун этиштирилади.

Ғарб мамлакатлари билан бўлган ўзаро нотенг алоқалар Жануби-Шарқий Осиёдаги ва дунёнинг бошқа ҳудудларидаги ривожланаётган давлатлар иқтисодий тараққиётига улкан путур етказмоқда. Кейинги йилларда хом ашёга талабнинг камайганлиги, унинг баҳоси кескин тушиб кетганлиги, Ғарб мамлакатларида протекциячилик тўсиқлари ўсиб бораётганлиги ривожланаётган мамлакатларда экспортдан тушаётган маблағларнинг қисқаришига, валюта захираларининг тугаб қолишига олиб келди. Бу, иқтисодий асосан бозорга мосланган мамлакатлар манфаатларига зиддир. Улар зарур маблағлар излаб, тобора юқори фоизли қарзлар олишга мажбур бўладилар. Бу, ўз навбатида, қарзлар ғоят даражада ўсиб кетишига олиб келади. Америка матбуоти маълумотларига кўра, бундай қарзлар 1993 йилда 800 млрд. долларга етган.

4.5. Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги

Жануби-Ғарбий Осиё дейилганда, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаси тушунилади. Бу ерда 3 та қитъа — Осиё, Европа ва Африка бир-бири билан, шунингдек, қитъалараро энг муҳим алоқа йўллари (денгиз, ҳаво ва куруқлик йўллари) бир-бирлари билан туташади ва улар Европа мамлакатлари ҳамда МДҲни Африка, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Австралия ва Оксания билан боғлаб туради.

Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ хорижий Осиё ҳудудининг учдан бир қисмини (8 млн. км²) эгаллаган. Бу ҳудудда 17 та мустақил давлат бор. Шундан 15 таси (Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатларидан ташқари Африкадаги Миер ва Судан давлатлари ҳам Яқин Шарққа киритилади) - Туркия, Кипр, Сурия, Ливан, Исроил, Иордания, Саудия Арабистони, Баҳрайн, Қувайт, Ироқ, Қатар, Бирлашган Араб Амирлиги, Уммон, Яман Араб Республикаси, Яман Халқ Демократик Республикаси Яқин Шарққа, 2 таси — Эрон ва Афғонистон Ўрта Шарққа киради.

Яман Араб Республикасида энг муҳим қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили (минг т)

Экинлар	1997	1998
Дон экинлари	24,5	28,7
Жумладан бугдой	8,1	10,3
Пахта	10,1	9,4
Тамаки	1,3	1,7
Кунжут	1,3	2,1
Сабзавотлар	35,2	29,8
Жумладан, картошка	5,3	6,8
Помидор	16,1	12,8
Полша маҳсулотлари	8,0	15,1
Ем-хашак	69,8	95,2
Мевалар	32,1	33,4
Жумладан, финик	17,7	19,8
Банан	8,7	8,5
Кофе	0,8	0,8

Жануби-Ғарбий Осиёнинг аҳамияти шундаки, дунёдаги барча нефть захираларининг 60%и ана шу ҳудуддадир. Бу ерда йилига 1 млрд. тоннадан ортиқ нефть экспорт қилинади. Бу барча мамлакатларда қазиб чиқариладиган барча нефтнинг ярми демакдир.

Яқин ва Ўрта Шарқдаги кўпчилик мамлакатларда қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодиётининг асосий тармоғидир. Бу мамлакатлардаги аҳолининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи деҳқончилик, чорвачилик ҳамда қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган бошқа тармоқларда банд. Фақат Кувайт, Исроил, Ливан, Баҳрайн ва Қатар давлатларида қишлоқ хўжалиги миллий даромадда иккинчи даражали ўрин тутди.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг табиий шароити қишлоқ хўжалиги учун қулай. Ана шу шароитдан тўғри фойдаланилса, ҳосилдорликни ошириш, бир майдондан йилига 2-3 марта ҳосил олиш, замонавий агротехникадан фойдаланиш йўли билан қишлоқ хўжалигини юксалтириш мумкин. Лекин бу қулай имкониятлардан кам фойдаланилаётир. Бир қанча сабабларга кўра, аввало, кўп асрлик миллий зулм натижасида Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатлари қишлоқ хўжалиги жуда қолоқ бўлиб, каммаҳсул усуллар асосида юритилмоқда. Кейинги йилларда бир қанча мамлакатлар қишлоқ хўжалик ишларининг механизациялаш даражасини маълум даражада кўтарган бўлса-да, кўпчилик мамлакатларда ҳамон омов ва мотиға асосий қишлоқ

хўжалик қуроллари бўлиб қолмоқда. Тракторлар, замонавий қишлоқ хўжалик машиналари, кимёвий ўғитлардан жуда кам фойдаланадилар.

Бу минтақада даврий равишда такрорланиб турадиган қурғоқчилик ва тошқинлар қишлоқ хўжалигига катта зарар етказади. Ирригация, мелиорация ишлари, шунингдек, янги ерлар ўзлаштириш яхши йўлга қўйилмаган. Буларнинг ҳаммаси экинлардан паст ҳосил олишга ҳамда ялпи ҳосилнинг секин суръатлар билан ўсишига сабаб бўлмоқда. Ҳолбуки, бу минтақада аҳоли сони анча тез суръатлар билан ўсмоқда. Бунинг оқибатида кўпгина мамлакатларда озиқ-овқат стишмаётир. Улар четдан келтирадиган озиқ-овқат маҳсулотига қарам бўлиб қолаётир. Аксарият мамлакатлар ҳукуматлари чет мамлакатлардан галла, ёғ, қанд ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олишга кўплаб валюта сарф қилаётир. Чунончи, Ливан, Қувайт, Исроилда озиқ-овқат маҳсулотига бўлган эҳтиёжнинг атиги учдан бир қисмигина ўз ички имкониятлари ҳисобига таъминланмоқда. Сурия, Ироқда импортнинг тўртдан бир қисми озиқ-овқат маҳсулотларига тўғри келмоқда.

Кўпчилик мамлакатларда қолоқ аграр муносабатлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти йўлида энг кучли ғов бўлиб қолмоқда. Умуман олганда, бу минтақада аграр муносабатлар ярим феодал ҳолатда бўлиб, йирик помещик ер эгаллиги ҳамда майда деҳқон ер эгаллиги билан характерланади. Ерларнинг кўпчилиги қулоқлар қўлида бўлгани ҳолда деҳқонларнинг асосий қисми ерсиз ва камерли ҳолича қолаётир.

Иқтисодий тараққиётни тез суръатлар билан силжитиш, техника жараёни учун база яратиш, шунингдек, тобора ўсиб бораётган аҳолини озиқ-овқат, саноатни эса хом ашё билан таъминлаш зарурлиги бир қанча мамлакатларнинг ҳукмдор доираларини қишлоқ хўжалигида ижтимоий-иқтисодий туб ўзгаришлар қилишга мажбур этмоқда.

Аграр ислохотлар ва прогрессив туб ўзгаришлар кўпчилик ҳолларда тараққиётга ёрдам бераётир. Чунки бундай туб ўзгаришлар, аввало, йирик ер эгаллигига қарши қаратилган бўлиб, аксари антифеодал характердадир.

Ливан, Туркия, Эрондаги феодалларга қарашли ерларда борган сари йирик аграр хўжаликларга (фермерлар) тузилмоқда. Бу хўжаликларда феодал рента ўрнини рента олаётир. Бу жараён техника экинлари стиштириладиган районларда айниқса, авж олмоқда. Туркия, Исроил, Ливанда саноатчилар, йирик савдогарлар ва молиячилар ҳам кўпинча йирик ер эгаларига айланиб бормоқда. Шундай қилиб, Яқин ва Урта Шарқнинг ривож-

ланаётган мамлакатларида заминдор аристократия билан санат аристократияси, шунингдек, молия буржуазияси манфаатлари кўшилиб кетаётир. Лекин йирик заминдорларнинг капиталистлар билан бир синфни ташкил этиши кенг тус олган эмас. Қишлоқда капитализм тараққий этиши билан бирга деҳқонларнинг табақаланиш жараёни кучаймоқда.

Нотараққиёт йўлига кирган мамлакатларга келганда шуни айтиш керакки, бу мамлакатларнинг ҳукуматлари аграр ислохотлар ва бошқа тadbирлар ўтказиш йўли билан йирик ер эгаллигига ва йирик буржуазияга барҳам берди, деҳқонларнинг табақаланиши эса у қадар авж олмади. Бу мамлакатларда деҳқонлар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан майда ва ўртаҳол мулкдор ҳамда қишлоқ хўжалик ишчилари оммасидан иборат.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари қишлоқ хўжалигида кооператив ҳаракати тобора кенг қулоч ёймоқда. Кооперативлаш қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришга ёрдам беради, ердан рационал фойдаланишга, янги ерларни кўпроқ ўзлаштиришга, аста-секин ижара ҳақини камайтиришга олиб келади.

Деҳқончиликда субтропик экинлар етиштириш устун туради. Ўрта денгиз бўйидаги мамлакатлар субтропик мевалар, узум етиштиради. Суғориладиган ерларда ҳар хил мевалар, полиз экинлари, қанд лавлаги, пахта, шол, Арабистон ярим оролининг жанубида кофе экилади. Туркия, Ироқ галла етиштиришда етакчи ўрин тутади. Барча мамлакатларда кўй ва эчкилар чорва моллари орасида энг кўп боқилади. Қоракўл кўйлар (Афғонистон) ва ангор эчкиси (Туркия), айниқса, қимматли маҳсулот беради.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ирригация иншоотлари қуриш ва тошқинларга қарши кураш катта аҳамиятга эга. Бу минтақадаги Дажла, Фурот, Марица, Амударё, Аракс каби сersув дарёларнинг сувларидан рационал фойдаланиш мамлакатлар олдидан турга энг муҳим вазифалардан биридир. Бу дарёлар турли мамлакатларнинг ҳудудларидан оқиб ўтади. Шунинг учун ҳам ана шу сувлардан фойдаланиш учун мамлакатлар биргаликда иш кўришлари керак. Бу соҳада бир қанча аниқ тadbирлар амалга оширилмоқда. Россия ва Туркия ҳудудидан бошланиб, сўнгра Россия, Туркия ва Эрон чегараси бўйлаб оқадиган Аракс дарёси сувидан комплекс фойдаланиш соҳасида катта ишларни амалга оширилди. Россия ва Эрон ҳукуматлари Аракс дарёсига қатор гидроэлектростанциялар қуриш тўғрисида битим тузганлар.

Россия билан Эрон, Туркия, Афғонистон ҳукуматлари ўртасида Аракс, Панж (Амударёнинг бош қисми) дарёларидан ирри-

гация, гидротехника ишларида кенг фойдаланиш соҳасида ҳам битимлар тузилган ва бу соҳада катта ишлар олиб борилган.

Туркия. Туркия Республикаси Осиё билан Европада жойлашган бўлиб, ҳудуди 781 минг км² (шундан 23,7 минг км² Европада), аҳолиси 45 млн. нафар. Пойтахти – Анқара. Қишлоқ хўжалиги мамлакат иқтисодистининг негизини ташкил этади. Сўнги йилларда амалга оширилган тадбирлар натижасида ғалла ва техник экинларнинг ҳосили ортди. Шунга қарамай, қишлоқ хўжалиги ҳамон қоқоқ. Чунончи, ишлатиладиган ерларнинг тўртдан бир қисмигина тракторлар билан ҳайдалади. Омоч ҳамон деҳқоннинг асосий қуролидир.

14-жадвал

Туркияда 1999 йилда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти

Маҳсулот турлари	Эрон	Туркия
Бугдой	5526	17000
Арпа	1276	550
Шоли	1527	-
Пахта	428	580
Қанд лавлаги	3652	9500
Уруғ ёғи	126	-
Тамаки	16,0	285
Картошка	932	-
Пиёз	562	-
Жавдар	-	600
Сули	-	330
Фундук	-	255
Грек ёнғоғи	-	6,0

Барча экин майдонларининг бешдан тўрт қисмига ғалла экилади. Экин майдонининг 60%и бугдой билан банд. Арпа, маккажўхори, шоли ҳам катта ўрин тутади. Техника экинларидан тамаки, пахта, кўкнори экилади. 1992 йилда 17,5 млн. тонна бугдой, 5,5 млн. тонна арпа, 580 минг тонна пахта, 250 минг тонна фундук, 285 минг тонна тамаки ҳосили олинди. Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи. 16,0 млн. бош қорамол, 48,6 млн. бош қўй, 18,4 млн. бош эчки бор. Ишланадиган барча ерларнинг 60%дан кўпроғи помещчик ва қулоқлар қўлидадир.

1999 йилдаги қорамол бош сони

Қорамол тури	Эрон	Туркия
Йирик қорамол	5300	16000
Қўй	31900	43900
Эчки	14000	18400
Чўчка	10,0	-
От ва хачир	40,0	-
Эшак	1800	-
Туя	10,0	-

Ҳиндистон. Ҳиндистон Жанубий Осиёда жойлашган мамлакат бўлиб, майдони 3,28 млн. км². Аҳолиси — 1 млн. нафардан ортиқ. Ҳиндистон — кўп миллатли давлат. Аҳолисининг аксариятини — ҳиндистонликлар, телегулар, маратхилар, бенгаллар, тамиллар, панжобийлар ва бошқалар ташкил қиладди. Пойтахти — Деҳли (аҳолиси 5 млн. нафар). Давлат тили ҳинди, вақтинча ингиз тили. Ҳиндистон федерал республика: 22 штат ва 9 та иттифокдош ҳудудидан иборат. Қонун чиқарувчи ҳокимият президент ва Вазирлар Кенгаши қўлида. Ҳиндистон Буюк Британия ҳамкорлигига киради.

Ҳиндистон ҳудудининг тўртдан уч қисмини текисликлар ва ясси тоғликлар ташкил қиладди. Ҳиндистон ярим оролининг катта қисмини Декан ясси тоғлиги эгаллаган. Мамлакат шимолида Ҳинд-Ганг текислиги, Ҳимолай ва Қорақурум тоғлари бор. Иқлими жанубда субэкваториал, шимолда тропик, муссон иқлимда. Текисликларда январнинг ўртача ҳарорати шимолда +22⁰ гача, майники +28⁰, +30⁰. Йилига Ҳинд-Ганг текислигининг ғарбида 60-100 мм. ва Декан ясси тоғлигининг марказий районларида 300-400мм.дан, Шиллон платосида 12 минг мм.гача ёмғир ёғади (бу ер дунёдаги энг сернам жойдир). Энг йирик дарёлари — Ганг, Брахмапутра, Ҳинд. Тропик ўрмонлар (мамлакат ҳудудининг 20%и), саванна ва бутазор, чалачўллар кўп.

Ҳиндистон — қадимий деҳқончилик маданияти мамлакатидир. Лекин ҳинд деҳқонларининг меҳнатсеварлиги ҳамда деҳқончилик соҳасида малакага эгаллигига, иссиқлик старли ва кўпгина районларнинг тупроғи унумдор бўлишига қарамай, мамлакат қишлоқ хўжалиги кейинги 200 йил ичида секин ривожланди. Бу помещик ер эгаллиги ҳамда мустамлака зулми оқибати эди.

Мамлакат қишлоқ хўжалигини ўтмишда қолоқликда сақлаб келган сабаблар ҳамон тола тугатилган эмас. Республика-

да аграр масала ҳал қилинмаган. Ҳиндистон мустақилликка эришгач, аграр ислоҳот ўтказила бошланди. Бу ислоҳот ўтказилмасдан олдин ишланадиган ерларнинг 70%и хўжаликларнинг 2-3%ини ташкил қиладиган помещчик феодаллар қўлида эди. Улар судхўрлар ва савдогарлар билан биргаликда бутун қўшимча маҳсулотнинггина эмас, балки деҳқонлар ҳамда ижарачилар хўжаликларида ҳосил қилинадиган зарурий маҳсулотнинг бир қисмини ҳам ўзлариники қилиб олган эдилар.

Ҳиндистонда аграр тузум ислоҳоти чорак асрдан кўпоқ давом этган бўлса-да, ҳамон тақомиллашган эмас. Аграр сиёсат вазифаси дастлаб мамлакатнинг биринчи беш йиллик режасида (1950-51-1955-56 йиллар) баён этилган эди. Ҳиндистонда марказий ҳукумат ер тўғрисида умумий қонун қабул қилган эмас. Аграр ислоҳот тўғрисидаги қонунларнинг аниқ изоҳи, уларни қабул қилиш ва амалга ошириш штатларнинг қонун чиқарувчи ва ижроия органларига топширилган.

Ер ислоҳоти қишлоқдаги бош масалани — ерни қайта тақсимлаш масаласини ҳал қила олмади. Қонун собиқ ер эгалари бўлган заминдорларга ерга мудом эгаллик қилаверишга руҳсат этди. Бунда улар ижарачиларни ҳайдаб юбориб, оила аъзолари меҳнати ҳамда ёлланма меҳнатдан фойдаланган ҳолда хўжаликни мустақил юритиш имкониятига эга эдилар. Ислоҳот ўтказилиши жараёнида кўпоқ ижарачилар ерлардан ҳайдаб чиқарилди.

Иккинчи ва учинчи беш йилликлар даврида ҳам ўзига ҳос ер ислоҳотлари амалга оширилди. 70-йилларнинг ўрталарига келиб маълум бўлишича, аграр ислоҳотларнинг шакл ва усуллари самарасиз бўлиб чиқди. Рента эксплуатацияси ва деҳқонларнинг судхўрлардан қарзини чеклаш иложи бўлмади. Аграр аҳоли сони ҳамон ортиб бормоқда. Кўпчилик районларда ер рентаси ялпи ҳосилнинг ярмини ташкил этади. Ҳайдаладиган ерларнинг камида бешдан бир қисми бутун ҳуқуқларидан маҳрум қилинган ижарачилар ёрдамида ишлатилади. Помешчиклар ва кулоқларнинг ерларида қишлоқ хўжалик пролетариатининг оғир меҳнати кенг тарқалган.

Мамлакатда аграр аҳоли ҳамон ортиқча, бунинг устига аҳоли сони тез ўсиб борар экан ва бинобарин, қишлоқларда ишсизлик даражаси ҳамон юқори экан, рента нормасини, ижара ҳажминини қисқартириш, қишлоқда амал қилаётган капиталнинг узвий тузилишини кўтариш учун реал шароит йўқ. Ҳиндистонда деҳқончилик капитализмни тез ривожлантириш йўли билан аграр масалани ҳал қилиш учун уриниш бу соҳада туб ўзгаришларга олиб келмади.

Барча ҳинд деҳқонларининг 40%идан кўпроғи ҳамон кам ерли (1 гектардан ҳам кам ери бўлган) ёки умуман ерsiz деҳқонлардир; қишлоқ аҳолисининг 25%и қашшоқ қишлоқ хўжалик ишчиларидир. Ҳиндистон қишлоқларида синфий зиддиятлар кескин кучаймоқда: барча деҳқон хўжаликларининг 82%и қўлида атиги 27% ер бор. Айни вақтда 2,4% хўжаликда 28% ер тўпланган.

Ҳиндистоннинг анъанавий қишлоқ хўжалигини модернизация қилишда ҳукумат деҳқон кооперацияларига катта аҳамият бермоқда. Сўнгги йилларда ҳукумат яшил инқилоб йўлини тутди, яъни ерни ишлатиш ҳамда ҳосилни йиғиб-териб олишда замонавий усуллардан, энг янги техникадан ҳамда серҳосил уруғликлардан фойдаланиш йўли билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кескин кўпайтиришга эришишга катта аҳамият бермоқда. Лекин қишлоқ хўжалигини юксалтиришга қаратилган ана шу тадбирлар мўлжалланган натижани бермаётир, чунки бу тадбирлар аграр тузумини демократик йўл билан тубдан қайта қуришга асосланган эмас.

Ҳиндистон қишлоқ хўжалигида деҳқончилик стакчи тармокдир. Барча қишлоқ хўжалик маҳсулоти қийматининг бешдан тўрт қисмидан кўпроғи деҳқончиликка тўғри келади. Ҳиндистонда иккита қишлоқ хўжалик мавсуми мавжуд, яъни ёзги мавсум (ҳариф) — май ойи охирида — июн ойи бошларида экин экилиб, сентябрь-ноябрь ойларида ҳосил йиғиб олинади; қишки мавсум (рабий) -октябрь-ноябрь ойларида экин экилиб, март-апрель ойларида ҳосил йиғиб олинади. Йиллик ҳосилнинг асосий қисми ёзги мавсумга тўғри келади. Бу пайтда муссон ёмғирларининг сувидан фойдаланилади. Қишки мавсумда ғалла экинларидан юқори ҳосил олиш мумкин. Лекин бунинг учун ерларни яхшилаб суғориш керак.

Мамлакатда суғориладиган ерларнинг умумий майдони 30 млн. гектарни ёки ишланадиган ерларнинг бешдан бир қисмини ташкил этади, лекин кўпгина ерлар суғоришга муҳтож. Суғоришнинг етишмаслиги натижасида экин майдонининг еттидан бир қисмига икки ва ундан ортиқ марта қайта экин экилади. Ҳолбуки, иссиқлик мўл бўлганидан ирригация яхши йўлга қўйилса, кўпгина ерлардан йилига бир неча марта ҳосил олса бўлади. Ҳиндистон қишлоқ хўжалигида фойдаланиш мумкин бўлган ерлар чекланган. Бунинг устига янги ерларни ўзлаштириш кўплаб капитал маблағ талаб этади. Қишлоқ хўжалигини юксалтиришнинг энг муҳим йўли уни интенсивлаштиришдир.

Экин майдонларининг асосий қисмига озиқ-овқат экинлари экилади. Энг муҳим ҳисобланган шоли аксари ёз даврида

етиштирилади. Асосий шолитор районлар дарё дельталари ва аллювиал текисликларда бўлиб, бу ерларда тунроқ унумдор ва ёғин ҳам кўп ёғади. Бугдой маҳсулотлари иккинчи ўринда туради. У аксари қиш пайтида қурғоқчил районларда экилади. Бошқа дон экинларидан маккажўхори, арпа ва тарик бугдой экиладиган районларда, лекин суғориюлмадан экилади. Дуккакли экинлар муҳим роль ўйнайди.

Давлат томонидан қишлоқ хўжалигига кўплаб капитал маблағ сарфланиши, айрим хўжаликларда бугдойнинг, кейинги вақтда шолининг ҳам серхосил навлари экилиши натижасида озиқлик қаланинг умумий ҳосили 1950 йилдагига нисбатан 2 марта кўпайтирилди.

Аҳоли сони тез ўсиб бораётган шароитда озиқ-овқатга бўлган талаб ҳам ўсиб бормоқда. Озиқлик экинлар етиштиришнинг анча ўсганига қарамай, Ҳиндистон озиқ-овқат билан тола таъминланган эмас. Мамлакат четдан кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари, хусусан, АҚШдан бугдой сотиб олмақда. Бу эса республикани АҚШ га қарам қилиб кўймоқда. Эндиликда Ҳиндистон АҚШ дан бугдой олишдан ва четдан шолни келтиришдан воз кечди.

Техника экинлари экин майдонининг атиги бешдан бир қисмини ишғол қилса-да, лекин уларнинг иқтисодий аҳамияти жуда катта (енгил саноат учун хом ашё ҳисобланади ва экспорт қилинади). Техника экинларидан энг муҳимлари — пахта, жут, чой, шакарқамиш, мойли экинлардир. Пахта етиштиришда Ҳиндистон дунёда учинчи, жутнинг ялпи ҳосили бўйича иккинчи ўринда туради.

Тор этакларида, хусусан, Ассом штатида етиштириладиган чой катта аҳамиятга эга. Чойнинг ялпи ҳосили бўйича ва экспорт қилишда, шунингдек, шакарқамиш майдони жиҳатидан ҳам Ҳиндистон биринчи ўринда туради, лекин унинг ҳосилдорлиги паст бўлганидан ҳосили Кубадагидан кам. Мойли экинлардан срёнгоқ ва рапе ҳам катта аҳамиятга эга. Тамаки, каучукли экинлар, кофе дарахти, доривор экинлар, кокос пальмаси, банан, ананас, манго, цитрус экинлар деҳқончиликда каттагина роль ўйнайди.

Чорвачилик — қишлоқ хўжалигининг иккинчи даражали тармоғидир. Чорва моллари сони жиҳатидан Ҳиндистон дунёда биринчи ўринда. Лекин чорвачиликнинг маҳсулдорлиги жуда паст. Моллар ориқ, табий ем-хашак етишмайди, молларни бойлаб боқиш расм бўлмаган, чунки аралаш ем-хашак сотиб олиш учун деҳқоннинг маблағи йўқ. Чорва моллари орасида касалликлар кўп тарқалган. Қорамоллар (буйвол, хўкиз, сигирлар) дан деҳқон

хўжаликларида биринчи галда от-улов сифатида фойдаланилади. Диний ақидаларга кўра, Ҳиндистонда қорамол гўштини ейиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам маҳсулот бериш ёшидан ўтган қорамоллар деҳқон хўжаликларида ортиқча ташвишдан бошқа нарса эмас. Моллар ўлгандан кейин териси экспорт учун хизмат қилади. Чорва молларининг зотини яхшилаш учун зотли моллар боқиладиган давлат фермалари ташкил этилган.

1999 йилда озиқли галладан катта ҳосил – 130,5 млн. тонна дон олинди. Ҳиндистон қишлоқ аҳолисининг асосий қисми ҳамон ерсизлик ва кам ердикдан қийналмоқда. Қишлоқ аҳолисининг 22%и ерсиз, 62%ида 5 акргача ер бор (1 акр – 0,4 га). Ишланадиган ерларнинг 23,6%и 30 акрдан ортиқ ери бўлган ва ер эгаларининг 3%ини ташкил этадиган хўжаликлар қўлида.

16-жадвал

Ҳиндистонда энг муҳим қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили
(минг т.)

Экинлар	1997-98 йиллар	1998-99 йиллар
Шоли (Тозаланган)	52670	53829
Бугдой	31749	34982
Жавдар	2311	2121
Маккажўхори	5973	6219
Тарик	2070	1932
Дуккаклилар	11972	12170
Пахта	1230	1348
Жут	888	1162
Мойли экинлар	9000	9550
Шакарқамиш (гурга ҳисобида)	18780	16500
Тамаки	445	-
Чой	561	571
Қалампир	40	-
Кофе	125	110

4.6. Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги

Жанубий-Шарқий Осиё дейилганда Ҳиндихитой ярим ороли ва Малайя архипелагидаги мамлакатлар (Индонезия, Филлипин, Малайзия, Сингапур, Бруней ороли) тушунилади. Бу ҳудуд

мамлакатлари кўп жихатдан умумий хусусиятларга эга. Лекин бунда айрим мамлакатлардаги иқтисодий-иқтисодий хусусиятларни алоҳида ҳисобга олиш керак. Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги асосий роль ўйнайди. Аҳолининг учдан икки қисми қишлоқ хўжалигида банд ва минтақадаги миқлиий даромаднинг ярмидан кўпроғи қишлоқ хўжалигидан келади. Шунинг учун ҳам иқтисодиётни тубдан ўзгартиришнинг асосий муаммоси ер масаласини ҳал қилишдан иборат. Вьетнам Социалистик Республикаси ва Лаос Халқ Демократик Республикасини истисно қилганда, минтақадаги барча мамлакатларда йирик мулкдорлик, помещиклар, чет эл плантаторлари, судхўрлар ва бир ҳовуч бадавлат деҳқонлар кўлида. Таиланд, Филлипин, Индонезия, Бирмада йирик помещик хўжаликлари бор. Минтақадаги кўпчилик мамлакатларда бевосита ишлатувчилар ерни помещик ёки судхўрдан кўпинча воситачилар орқали ижарага олишга мажбур. Чет элликларга қарашли плантацияларда ерни қишлоқ хўжалик ишчилари ишлатадилар. Плантацияларда замонавий агротехника усулларидан фойдаланилади. Ҳамма жойда буйвол ёки хўкиз асосий от-улов ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашишида тарихан икки та йўналиш таркиб топган: хом ашёси экспортбон экинлар етиштириш (плантация ва деҳқон хўжаликлариди); хом ашёси истеъмол қилинадиган экинлар етиштириш. Хом ашёси экспорт қилинадиган асосий экинлар-шоли (Бирма, Таиланд), гевая (Малайзия, Индонезия), абака (Филлипин), чой, кофе (Индонезия), кокос пальмаси, кокос пальмасининг қуритилган этидан олинадиган копра (Филлипин, Индонезия).

Гуруч экспорт қилинадиган асосий мамлакатлар — Бирма, Таиланддир. Бошқа мамлакатлар қишлоқ хўжалиги ҳам экспортта ихтисослашган. Жаҳон бозорига чиқариладиган абака (лос) нинг ўндан тўққиз қисмини ва копранинг учдан икки қисмидан ортинини Филлипин беради. Малайзия ва Индонезия дунёда натурал каучук етиштириладиган энг йирик мамлакатлардир.

Ишланадиган ерларнинг 50-70%и аҳолининг 2-3%ини ташкил қиладиган помещиклар кўлида. Аграр ислохотлар помещик ер эгаллигига умуман зарар етказмади ва деҳқонларга ер бериш масаласи давлат жамоат ерлари ва ўзлаштирилмаган ерлар ҳисобига ҳал қилинмоқда. Индонезияда 1957-1961 йилларда амалга оширила бошлаган аграр ислохот тўғрисидаги қонунлар ҳозирга қадар ниҳоясига етказилмаган. Малайзияда ерсиз ва кам ерли деҳқонлар оғир шартлар билан судхўрлардан ер олиб ишлатишга мажбур. Таиландда ҳам аҳвол шундай.

Шундай қилиб, бу мамлакатларда ўз вақтида эълон қилинган ислохотлар жараёнида помещик ер эгаллигини тугатиш масаласини ҳал қилиш ўрнига деҳқонларнинг феодал ва ярим феодал эксплуатациясини қисқартириш ёки чеклаш билангина шуғулланилмоқда.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги бир қанча давлатларда мустақиллик қўлга киритилгач, кооператив ҳаракат ривожлана бошлади. Бироқ кооперативлар оммавий демократик ташкилотларга айланмади, деҳқонлар кредит қидириб, ҳамон помещик ва судхўрларга мурожаат қилишга мажбурдирлар.

Сўнгги йилларда минтақа мамлакатларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг маълум даражада ўсиши кўзга ташланади. Бу эса давом этаётган аграр ислохотлар ҳамда янги агротехниканинг жорий қилиниши натижасидир. Шунга қарамай, деҳқон хўжаликларининг аксари қисми ҳамон натурал ёки ярим натурал хўжалик юритишга мажбур. Бу хўжаликлар бозор билан кам боғланган ва аксари ҳолда ўз эҳтиёжлари қондириш учунгина хизмат қиладилар. Ерлар алмисокдан қолган қуроллар билан ишланади. Трактор парки заиф, қишлоқ хўжалик техникаси асосан чет элликларга қарашли плантациялардагина ишлатилади. Минтақада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тараққиёти ана шу мамлакатларнинг асосий иқтисодий муаммолари билан чамбарчас боғлиқ. Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши моҳият эътибори билан аграр масаланинг нақадар тўғри ва чуқур ҳал қилинишини тақозо этади.

Бозорда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида етиштириладиган пенёк, каноп, копра, дориворлар, шакарқамчи қанди, табиий каучук каби товарларнинг баҳоси ўта пасайиб кетмоқда. Бир қанча мамлакатларда шоли етиштириш ва истеъмол қилиш соҳасида озиқ-овқат муаммоси кескин тус олмоқда. Қишлоқ хўжалигининг асосий вазифаларини ҳал қилиш йўллари қишлоқ хўжалигида ижтимоий муносабатларни тубдан қайта қуриш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш билан узвий равишда боғлиқдир.

Жанубий-Шарқий Осиёда иккита социалистик давлат — Вьетнам ва Лаос, сўнгра еттига ривожланаётган мамлакат — Бирма, Таиланд, Кампучия, Малайзия, Сингапур, Индонезия ва Филлиппин жойлашган. Қалимантан оролининг шимолӣ қисмида Англиянинг протекторати — Бруней султонлиги жойлашган. Шимолда минтақа бевосита Хитойга туташган, жанубда эса Австралияга яқин. Аҳолисининг умумий сони 344 млн. нафар. Минтақанинг умумий майдони 4 млн. км².

Қисқача хулосалар

Ривожланаётган мамлакатлар дейилганда, империализм мустамлака тизимининг емирилиши, халқларнинг мустамлакачилик ва неокOLONнализмга қарши миллий озодлик кураши авж олиши натижасида вужудга келган катта бир гуруҳ давлатлар тушунилади. Қишлоқ хўжалиги учун ер билан кам таъминланганлик, иш унумининг пастлиги (аҳоли жон бошига ўрта ҳисобда ривожланган мамлакатлардагига нисбатан 2,5 марта кам қишлоқ хўжалик маҳсулоти тўғри келади), агротехниканинг қолақлиги, кўпгина мамлакатларда ҳозирги замон техникасидан, ўғитлардан, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларидан ва бошқалардан фойдаланмаслик, экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигининг пастлиги характерлидир. Аграр муносабатларнинг энг характерли хусусияти — унчалик кўп бўлмаган йирик ер эгалари қўлида катта-катта майдонларнинг тўпланганлигидир. Айни вақтда қишлоқ аҳолисининг 80%ини ташкил қиладиган қишлоқ хўжалик ишчилари умуман ердан маҳрум. Қишлоқ хўжалиги барча маҳсулотлари қийматининг учдан бир қисми чорвачилиқдан келади. Дехқончиликнинг экспорт учун хизмат қиладиган асосий тармоғи — дончиликдир. Энг муҳим донли экинлар — буғдой ва маккажўхоридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалиги қандай аҳамиятга эга?
2. Жанубий Америка мамлакатларида қишлоқ хўжалигининг қайси тармоқлари ривожланган?
3. Африка қитъасида қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Яшил қитъада қишлоқ хўжалиги таркиби қандай?
5. Осиё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги қандай ўрин тутади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўқин ҳаёт манбаи. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. — Т., 2000.
3. Джексон Прейсон. Американский менеджмент на пороге XXI века. — М.: Экономист, 1991.
4. Иоффе Я.А. Мы и планета. - М.: Политиздат, 1988.
5. Бедротов Ю. Я. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. - Т.: Ўзбекистон, 1984.
6. Агаришев А. А. Жаҳон мамлакатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1990.
7. Турсунхўжаев Т.Л. Хорижий мамлакатлар жаҳон иқтисодий модели. - Т.: 1994.
8. Вольф М.Б. География мирового сельского хозяйства. - М.: Изд. Мисев, 1982.
9. Геккер Я. Коллективные хозяйства в услужение экономике (опыт АПК Израиль). Сельское хозяйство Узбекистана, №1. 1992.
10. Турсунхўжаев Т.Л. Жаҳон қишлоқ хўжалиги ва унинг тараққиёти. — Т., 1993.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ХАМДУСТЛИГИ (МДХ) ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

5.1. Собиқ СССР қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалиги собиқ совет давлати иқтисодиётида муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида мамлакатда ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотнинг тўртдан бир қисми яратилар, жами меҳнат ресурсларининг 22% қишлоқ хўжалигида банд эди. Мамлакат иқтисодиётида банд бўлган асосий фондларнинг 16%и қишлоқ хўжалиги хиссасига тўғри келарди.

Собиқ СССР жаҳонда худуди жиҳатидан энг катта мамлакат (22,4 миллион кв.км) бўлиб, Европанинг кўп қисмини (5,6 млн. кв.км) ва Осиёнинг анча қисмини (16,8 млн. кв.км) ўз ичига олган.

Совет Идтифоқининг ер фонди жуда катта бўлган. Ҳаммаси бўлиб қишлоқ хўжалигида 1 млрд. гектардан кўпроқ ердан фойдаланилган. Шулардан 550 млн. гектардан ортиқроғи қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар: экинзорлар, яйловлар, пшчанзор, боғзорлар ва токзорлардир.

Энг кўп ўзлаштирилган районлар Карпат тоғларидан Олтой тоғ этакларигача чўзилган қоратупроқли даштлардир. Ҳайдалган ерларнинг қарийб ярми ана шу районларга тўғри келган. Россиянинг жануби-шарқи, Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги каштан тупроқли қуруқ даштлар ва чала чўллар катта майдонни эгаллаган ва мелiorация қилинганда деҳқончилик учун яроқли бўлган. Қишлоқ хўжалигида ўрмон зонасидаги сур ўрмон тупроқли ва чимподзол тупроқли ерлардан ҳам фойдаланилган.

Мамлакат ер майдонининг тахминан учдан икки қисми қишлоқ хўжалиги учун кам яроқли ёки умуман яроқсиз ерлар бўлган. Бундай ерларни ишга солиш жуда катта маблағлар талаб этарди. Тундра, Ўрта Осиёдаги қумли, гилли ва тошлоқ чўллар, катта-катта тоғли районлар, ботқоқликлар, шўрхоклар ва бошқа ноқулай ерлар ана шулар жумласидандир. Мамлакатда 10 млн.кв км. майдонни доимий музлаб ётган районлар ташкил этган. Ана шу худудни қишлоқ хўжалиги учун ўзлаштириш ҳам катта харажатлар талаб этарди.

Бир қанча районларда сув ва шамол эрозияси мамлакатнинг ер фондига катта зарар етказарди. Сув эрозияси Украинанинг шимолий-шарқий қисмида, шунингдек, Ўрта Россия ва Волга бўйи қирларида айниқса, кенг тарқалган. Шимолий Кавказда, Дон, Кубань, Украинада, Қримда, Қозоғистоннинг қўриқ ерларида тез-тез чағли буронлар бўлиб туради.

Ёғиннинг бир текисда бўлмаслиги мамлакат деҳқончилиги-

га салбий таъсир этади: Шимоли-Ғарб, Балтика бўйи, Белоруссия, Шимол ва Узоқ Шарқ ўсимликлар вегетацияси даврида ортиқча намгарчиликдан зарар кўради, Украина, Урта Волга, Бошқирдистон, Оренбург вилояти, Ғарбий Сибирнинг жанубий қисми, Қозоғистоннинг кўриқ ерлари намгарчиликнинг беқарорлигидан зарар кўради, Украинанинг жануби, Волга бўйи, Закавказье, Урта Осиё, Қозоғистоннинг ғарбий ва жанубий қисмлари қурғоқчил ўлкалардир. Сибирь районларида совуқсиз давр қисқа бўлиб, қиш камқор ва ҳаддан ташқари совуқ келади.

Совет Иттифоқининг ер фонди бойликлари катта бўлган, лекин чексиз эмас. Аҳоли сони ўсган сари кўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилганига қарамай, аҳоли жон бошига тўғри келадиган экинзор майдони тобора камайиб борган. Чунинчи, 1950 йилда бир кишига 0,999 га экинзор тўғри келган бўлса, 1978 йилда бу миқдор 0,867 гектарга тушган.

Мамлакат қишлоқ хўжалигини асосан давлат корхоналари (совхозлар, чорвачилик комплекслари, уруғчилик хўжаликлари ва ҳ.к.), кооператив хўжаликлар (колхозлар) ва аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари ташкил этар эди. Булардан ташқари агросаноат бирлашмалари, комбайнлар, хўжаликлараро корхоналар каби хўжалик юритиш субъектлари ҳам мавжуд бўлган.

Ер давлат — умумхалқ мулки ҳисобланарди, хўжалик юритувчиларга фақатгина ундан фойдаланиш ҳуқуқи берилган бўлиб, бунда улар тулпроқ унумдорлигини оширишдан кучли иқтисодий манфаатдор эмас эди.

Жуда йирик ресурсларга эга бўлишига қарамастан асосий озиқ-овқат маҳсулотларининг айримлари 20%дан 40%гача импорт қилинар эди. Асосий қишлоқ хўжалик экин турлари ҳосилдорлиги, чорва моллар маҳсулдорлиги ривожланган бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида яшайётган давлатлардагига нисбатан паст эди.

17-жадвал

Донли экинлар ҳосилдорлиги ва қорамолчилик маҳсулдорлиги

Кўрсаткичлар	Дунё бўйича ўртача	Шарқий Европа	АҚШ	Канада	СССР
Ҳосилдорлик (ц/га)			31,6	21,1	15,7
1970 й.	17,8	27,9	44,8	21,2	18,9
1989 й.да	26,6	45,8	1,42	1,00	1,2
1989 й. 1970 йилдагига нисбати, %;	1,49	1,64			
1 бош сизирдан соғиб олинган сўт (кг/йил)					
1970 й.	1932	3269	4423	3256	2110
1989 й.да	2127	4059	6533	5806	2555
1989 й. 1970 йилдагига нисбати, %	1,10	1,24	1,48	1,78	1,21

Собиқ иттифокдан даврида қишлоқ хўжалиги давлат томонидан қўллаб -қувватланиб туриларди. 1989 йилда давлат томонидан берилган ёрдам нон чакана нархининг 20%ини, қорамол гўшти бўйича 74%, чўчка гўшти бўйича 60%, қўй гўшти бўйича 79%, парранда гўшти бўйича 36%, суг бўйича 61%, ёғ бўйича 78%, пишлоқ бўйича 48% ва шакар бўйича 14%ини ташиқил қилган.

Қишлоқ хўжалигига ресурслар (тракторлар, комбайн, минерал ўғитлар, ишчи машиналар, уруғликлар...) тўлиқ марказлашган ҳолда ажратилар эди. Бу ҳам қишлоқ хўжалиги асосан бир хил техника билан таъминланишига олиб келди. Натижада аҳолининг ёрдамчи хўжаликлари асосан қўл кучига асосланган ҳолда олиб борилди. Шунга қарамасдан, қишлоқ аҳолиси даромадининг катта қисми уларнинг ёрдамчи хўжаликлари ҳисобига олинганлиги сабаби ҳам шахсий ёрдамчи хўжаликлар ривожланиб борди. Мамлакат қишлоқ хўжалигида етиштирилган ялли маҳсулотнинг тўртдан бир қисми аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликларида етиштирилган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш масалалари ҳам, уларни сотиб олиш ҳам асосан давлат томонидан ҳал этилар эди. Шу сабабли бозор инфратузилмаси деярли ривожланмаган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш, энг аввало, давлат манфаатини кўзлаб амалга ошириллар эди.

Юқоридагиларнинг барчаси қишлоқ хўжалигининг бир меъёردа динамик ривожланишига старлича манфаатдорлик туғдира олмади. Натижада, совет қишлоқ хўжалиги катта ютуқларга эришганига қарамасдан, ривожланган давлатлар қишлоқ хўжалигидан орқада қолди.

5.2. Мустақиллик йилларида МДХ қишлоқ хўжалиги

1990-1991 йилларга келиб Совет давлати парчаланиб, унинг ўрнида 15 та мустақил давлат вужудга келди.

Мустақил давлатлар марказлашган-режали иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш йўлини тутди. Иқтисодий ислохотлар қишлоқ хўжалигида ҳам фаол олиб борилмоқда. Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотлар, энг аввало, ер муносабатларини ривожлантиришга қаратилган.

Бу борада давлатлар турли йўллар билан ер муносабатларини шакллантирмоқда. Масалан, Арманистон ва Грузияда ерлар унда ишловчиларга бўлиб берилди. Бу давлатлар қишлоқ хўжалигида хўжалик юритувчилардан ҳар бири ихтиёридаги

ернинг ўртача ҳажми 1,2-1,4 гектарни ташкил этади. Болтик бўйи давлатлари — Латвия, Литвия ва Эстонияда ер муносабатлари 2 хил ҳал этилмоқда. 1940 йилгача бўлган даврда қайси оила ўз ерига эга бўлган бўлса (хужжатлар сақланган бўлса), уларга ерлар хусусий қилиб берилди (1 оилага энг кўпи билан 10 гектаргача). Қолган ерлар асосан қишлоқ хўжалик ишчи кодимларига текинга бўлиб берилди. Латвия ва Литвада асосан оилавий хўжаликлар ташкил этилди. Улардан ҳар биридаги ернинг ўртача ҳажми 1,2 гектарни ташкил этади.

Бу давлатларда ерга хусусий мулкчилик муносабатлари ўрнатилди. Лекин қишлоқ хўжалик ерлари ҳозирча олди-сотди объекти бўлган эмас. Россия, Қозоғистон давлатларида ҳам ерга хусусий мулкчилик ўрнатилди. Бу давлатларда ер фермер хўжалиги юритувчиларга уларнинг хоҳишига кўра, тақсимлаб берилди. Қозоғистоннинг шимолий қисмида 1 фермерга 1200-1300 гектар ер берилган бўлса, жанубий қисмида бу кўрсаткич 5-15 гектарни ташкил этади. Россия, Қозоғистон ва Қирғизистонда ерни сотиш мумкин эмас, лекин ундан фойдаланиш ҳуқуқини сотиш ёки ижарага бериш мумкин. Туркменистонда ҳам ер хусусий мулк ҳисобланади. Лекин ерни сотиш, ижарага бериш, гаровга қўйиш мумкин эмас.

Белоруссияда уй-жой куриш учун ва томорқага ажратилган ерлар хусусийлаштирилган. Бошқа барча ерлар давлат мулки ҳисобланади. Украинада барча қишлоқ хўжалик ерларига хусусий мулкчилик ўрнатилган бўлиб, фермер хўжаликлари тезроқ ривожланмоқда. Украинада бир фермерга ўртача 22 гектар ер берилган. Молдавияда асосан оилавий хўжаликлар ташкил топди ва уларнинг ўртача 1-2 гектарни ташкил этади.

Нисбатан йирик фермер хўжаликлари Эстонияда ташкил топди. Улардан ҳар биридаги ер ҳажми ўртача ҳажми 22 гектарни ташкил этади.

МДХнинг Молдавия, Грузия ва Арманистондан бошқа барча давлатларида йирик қишлоқ хўжалик фирмалари ва ширкатлари ҳам сақланиб турибди. Бу хўжаликларнинг ўртача ҳажми 450-1600 гектарни ташкил этади.

Россияда жами 214 млн. гектар қишлоқ хўжалик ери бор. Бу Россия ҳудудининг 13%ини ташкил қилади.

Россияда ҳозирда 300 мингдан ортиқ фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, уларнинг ўртача ҳажми 48 гектар. Уларга жами қишлоқ хўжалик ерларининг 6,1% берилган. Йирик қишлоқ хўжалик корхонлари 26,9 мингта. Шундан 4,8 мингтаси соvxозлар, 1,8 мингтаси колхозлар, 5,0 мингтаси ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари, 4,0 мингтаси ишлаб чиқариш кооперативларидир.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги асосий тармоқ ҳисобланади. Унда ЯИМнинг 28-30%и ишлаб чиқаради. 30 млн.дан ортиқ деҳқон, 77 минг фермер хўжаликлари, 2000 га яқин ширкатлар мавжуд. Ер давлат мулки бўлиб, ундан фойдаланувчиларга давлат актига биноан, фермерларга эса 9 йил муддатга ижарага берилади. Республика қишлоқ хўжалигида асосий экин турлари пахта, буғдой, шоли, арпа, маккажўхори дир.

Бундан ташқари сабзавотчилик, поливчиллик ва боғдорчилик ҳам яхши ривожланган. Чорвачиликда қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик ҳам ривож топган. Қишлоқ хўжалигини асосан ширкатлар, фермер ва деҳқон хўжаликлари шаклидаги хўжалик субъектлари ташкил этади. Дон ва пахтага давлат буюртмалари сақланиб қолган.

Қисқача хулосалар

Собиқ Иттифоқнинг ер фонди жуда катта бўлган. Қишлоқ хўжалигида 1 млрд. гектардан кўпроқ ердан фойдаланилган. Шундан 550 млн. гектардан ортиқроғи қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар: экинзорлар, яйловлар, пичанзор, боғзорлар ва токзорлардир.

Мустақил давлатлар марказлашган-режалли иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш йўлини тутди. Иқтисодий ислоҳотлар қишлоқ хўжалигида ҳам фаол олиб борилмоқда. Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотлар, энг аввало, ер муносабатларини ривожлантиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги асосий тармоқ ҳисобланади. Унда ЯИМнинг 28-30%и ишлаб чиқарилади. 30 млн.дан ортиқ деҳқон, 77 минг фермер хўжаликлари, 2000 га яқин ширкатлар мавжуд. Ер давлат мулки бўлиб, ундан фойдаланувчиларга давлат актига биноан, фермерларга эса 9 йил муддатга ижарага берилди. Республика қишлоқ хўжалигида асосий экин турлари пахта, буғдой, шолп, арпа, маккажўхори дир.

№	Қишлоқ хўжалиги	Ер	Қишлоқ хўжалиги	Ер	Қишлоқ хўжалиги	Ер
1	1990	1000	1000	1000	1000	1000
2	1991	1000	1000	1000	1000	1000
3	1992	1000	1000	1000	1000	1000
4	1993	1000	1000	1000	1000	1000
5	1994	1000	1000	1000	1000	1000
6	1995	1000	1000	1000	1000	1000
7	1996	1000	1000	1000	1000	1000
8	1997	1000	1000	1000	1000	1000
9	1998	1000	1000	1000	1000	1000
10	1999	1000	1000	1000	1000	1000
11	2000	1000	1000	1000	1000	1000
12	2001	1000	1000	1000	1000	1000
13	2002	1000	1000	1000	1000	1000
14	2003	1000	1000	1000	1000	1000
15	2004	1000	1000	1000	1000	1000
16	2005	1000	1000	1000	1000	1000
17	2006	1000	1000	1000	1000	1000
18	2007	1000	1000	1000	1000	1000
19	2008	1000	1000	1000	1000	1000
20	2009	1000	1000	1000	1000	1000
21	2010	1000	1000	1000	1000	1000
22	2011	1000	1000	1000	1000	1000
23	2012	1000	1000	1000	1000	1000
24	2013	1000	1000	1000	1000	1000
25	2014	1000	1000	1000	1000	1000
26	2015	1000	1000	1000	1000	1000
27	2016	1000	1000	1000	1000	1000
28	2017	1000	1000	1000	1000	1000
29	2018	1000	1000	1000	1000	1000
30	2019	1000	1000	1000	1000	1000
31	2020	1000	1000	1000	1000	1000
32	2021	1000	1000	1000	1000	1000
33	2022	1000	1000	1000	1000	1000
34	2023	1000	1000	1000	1000	1000
35	2024	1000	1000	1000	1000	1000
36	2025	1000	1000	1000	1000	1000
37	2026	1000	1000	1000	1000	1000
38	2027	1000	1000	1000	1000	1000
39	2028	1000	1000	1000	1000	1000
40	2029	1000	1000	1000	1000	1000
41	2030	1000	1000	1000	1000	1000

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон қишлоқ хўжалигида собиқ СССРнинг аҳамияти қай даражада бўлган?
2. Собиқ СССР парчалангандан сўнг мустақил давлатларнинг жаҳон қишлоқ хўжалигида тутган ўрни?

Асосий адабиётлар

1. Вольф М.Б., Дмитриевский Ю.Д. География мирового сельского хозяйства. - М.: Мысль, 1981.
2. Серова Е. В. Аграрная экономика. - М.: ГУВШЭ, 1999.
3. Трэйси М. Сельское хозяйство и продовольствия в экономике развитых стран.: Пер. с англ. СПб.: Экономическая школа, 1995.
4. Raymond F. Hopkins, Donald J. Puchala The Global Political Economy of Food, Gower St., London, WCLE 6HA, England, 1998.

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАБИИЙ ШАРОИТЛАРИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

6.1. Ер ресурслари ва улардан фойдаланиш

Ер — меҳнат жараёни учун моддий зарурий шарт-шароит ва ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси, унинг энг муҳим моддий омилларидан биридир. Ер — халқ хўжалигининг бир қанча тармоқларида, аввало қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигида ишлаб чиқаришнинг табиат инъом этган асосий воситасидир. Ер бир қанча хусусиятларга эгаки, бу хусусиятлар шу тармоқларда ишлаб чиқариш жараёни характерига таъсир этади.

Ер ишлаб чиқаришнинг қайта ишлаб чиқарилмайдиган воситаларидандир. Бу эса ер ресурсларининг чекланганлигидан ва ернинг иқлимий ва бошқа табиий омиллар мажмуасига боғлиқлигидан далолат беради. Умуман олганда, ер майдони чекланган, лекин қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар майдонини мутлақ чекланган, деб бўлмайди. Техника ривожлангани, мелiorация ва қишлоқ хўжалигини электрлаштириш кўлами кенгайгани ва умуман, ишлаб чиқарувчи кучлар ривожлангани сари янгидан-янги ерларни қишлоқ хўжалигида ишга солиш имконияти туғилади. Лекин бундай имкониятлар чексиз эмас. Бунинг устига саноат тараққиёти туфайли тескари ҳодиса рўй бераётир — ерларнинг бир қисми қишлоқ хўжалиги муомаласидан чиқиб қолаётир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган ва тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларни, аввало, ўзлаштирилган ерлардан интенсив ва самарали фойдаланиш ҳисобига қондириш мумкин. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш уни ривожлантиришнинг асосий йўли бўлиб қолганлиги ана шундандир.

Ердан фойдаланиш тизими, турлари ва шакллари ишлаб чиқариш муносабатларининг тарихий тараққиёти жараёнида таркиб топади ва ўзгаради. Қулдорлик тузумида асосий ердан фойдаланувчилар, аввало, қул эгалари эдилар. Улар ўз латифундияларида қулларнинг мажбурий меҳнатидан фойдаланардилар. Феодализм даврида ердан фойдаланишнинг бир неча шакли мавжуд эди:

- феодалларнинг ердан фойдаланиш иерархик феодал ер мулкчилигининг турли шаклларига таяниши;
- крепостной деҳқонларнинг чек ерлардан фойдаланиши;
- озод деҳқонларнинг ердан фойдаланиши.

Жаҳон миқёсида, қишлоқ хўжалиги ерларининг 4 млрд. 827 млн. гектаридан фойдаланилади. Шундан, 13%и қишлоқ аҳолиси яшайдиган ер майдони, яйлов ва ўтзорлар 19%ни ташкил этади. Ер майдони Европа мамлакатларида 32, Осиё мамлакатларида — 21, Африка мамлакатларида — 11, Австралияда — 5, Канадада — 5, Хитойда — 12, АҚШда — 18, Ҳиндистонда — 12, Аргентинада — 12 фоизни ташкил этади. Ер майдонларининг маълум қисми доимо ҳаракатда бўлади, ҳар йили 10% ер майдони сотилади. Ернинг баҳоси унинг потенциал ва ҳақиқий унумдорлигига қараб белгиланади. АҚШда агар 1 акр ер баҳоси ўтган асрнинг 80 йилларда 599 долларга тўғри келган бўлса, 2000 йилга келиб, 700 долларни ташкил этди.

2000 йилда:

Бельгияда — 68%;

Данияда — 18%;

Англияда — 39%;

Испанияда — 32%;

Грсцияда — 21%;

АҚШда — 66%

Францияда — 53%.

ер ижарага бериладиган ер майдони куйидагича бўлган

Ер қишлоқ хўжалик муомаласига киритилгандан сўнг унинг унумдорлиги ўғитлар солиш, техник воситалар ва ерни ишлаш технологиясининг такомиллаштирилиши, яъни техника тараққиёти асосида сунъий равишда тикланиши ва яхшиланиши мумкин. Ернинг унумдорлиги энг қулай шароит яратилиб унинг табиий ва сунъий имкониятларидан биргаликда оқилона фойдаланилганда вужудга келади. Бу омилларнинг бирлиги ернинг реал, иқтисодий унумдорлигини юзага чиқаради. Ерлардан фойдаланиш самарадорлигини кўтаришнинг энг муҳим вазифаси уларнинг иқтисодий унумдорлигини оширишдан иборат. Ернинг иқтисодий унумдорлиги кўрсаткичи — қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигидир. Экинлар ҳосилдорлиги ва чорвачилик маҳсулдорлигининг ўсиши ер сифати, яхшиланганлигини, унинг истеъмол қиймати яхшилигини кўрсатувчи далилдир.

Ана шу кўрсаткичлар ер унумдорлигининг тобора пасайиб бориши тўғрисидаги мультусча ва номультусча назарияларни тола инкор этади. Қишлоқ хўжалик муомаласида бўлган ернинг истеъмол қиймати (ундан оқилона фойдаланилганда) пасаймайди, балки яхшиланиб боради.

6.2. Меҳнат ресурслари

Ҳозирги кунда жаҳонда 2,5 млрд. нафар ишчи кучи бўлиб, 2005 йилга бориб, бу кўрсаткичнинг яна 1,2 млрд. нафарга кўпаяди. Дунёда 120 млн. нафар ишсиз бўлиб, у ер юзидаги ишга

лаёқатли аҳолининг 5%ини ташкил этади. Ривожланаётган мамлакатларда 61% ишчи кучи қишлоқ хўжалигида меҳнат қилса, ривожланган мамлакатларда 3-4%ни ташкил қилади.

Дунё аҳолисининг 72%дан кўпроғи аҳоли жон бошига ўртача даромад кам бўлган мамлакатларда ва фақат 28%и даромад юқорироқ бўлган мамлакатларда истиқомат қилади. Бу ўринда айрим синфлар ва аҳоли табақаларининг даромади ва харид қуввати соҳасидаги тафовутлар масаласига тўхталмасдан, шунинг айтиш керакки, аҳоли жон бошига кам даромад тўғри келадиган мамлакатларда дунё аҳолисининг кўп қисми янаши бу мамлакатларнинг қишлоқ хўжалигини юксалтиришга монелик қиладиган жиддий омиллардан биридир, чунки даромаднинг аҳоли жон бошига бу даражада камлиги озиқ-овқат истеъмоли даражасининг эмас, балки мамлакат қишлоқ хўжалигини юксалтириш учун кўпроқ капитал маблағлар ажратиш имкониятларини ҳам чеклаб қўяди.

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган барча мамлакатларнинг қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли сони бир ўн йиллик ичида қарийб 20 млн. нафарга камайди. Ривожланаётган мамлакатларда ва Осиёдаги социалистик мамлакатларда эса қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли сони қарийб 50 млн. нафарга кўпайди. Шу билан бирга иқтисодий жиҳатдан фаол бутун аҳоли орасида қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг улуши барча гуруҳлардаги мамлакатларда хийла камайди. Усиб этилган аҳолининг фақат бир қисмигина қишлоқ хўжалигида банд бўлди. Ривожланган мамлакатларда бу ҳол аниқ маҳаллий иқтисодий ва ижтимоий шароитларга қараб турли даражада рўй берди.

Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг салмоғи нисбатан паст бўлиб, янада пасайиб бормоқда. Бу эса, шу мамлакатларнинг кўпчилиги иқтисодиётида саноатнинг катта ўрин тутуши ҳамда қишлоқ хўжалигида фан-техника ютуқларининг кенг қўлланилиши оқибатидир. Бу шароитда майда хўжаликлар йўқолади ва қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли сони қисқаради. Масалан, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли салмоғи 10 йил ичида Японияда 12%га, Францияда 8%га, Италияда 10%га камайди.

Шунинг ҳам унутмаслик керакки, иқтисодий жиҳатдан юксак даражада ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг саноат билан интеграцияси рўй бераётган шароитда қишлоқ хўжалик жараёнларига хизмат кўрсатадиган бир қанча операциялар, жумладан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича бир қанча операциялар саноат қўлига ўтади ва шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги доираси ва ундаги ишлар ҳажми, бу ишларда банд бўлган ишчи кучи қисқаради. Чунинчи,

минерал ўғит, хусусан, суюқ ўғит солиш, бройлерлар стиштириш, маҳсул заводларда мой ва сўт маҳсулотларини саноат негизда ишлаб чиқариш шулар жумласидандир.

Қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган корхоналар бир қисмининг қишлоқ жойларда жойлашиши, қишлоқ хўжалиги инфратузилмасининг аста-секин мураккаблашиши ва бошқа сабаблар шунга олиб келадикки, кўпгина мамлакатларда, жумладан, ривожланган мамлакатларда ва ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий фаол қишлоқ аҳолиси таркибида қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли салмоғи камай боради. Чунончи, 1950-1970 йилларда бу улўш АҚШда 37%дан 12%га, Японияда 1960 йилдан 1970 йилгача 54%дан 38%га, Индонезияда 1956 йилдан 1960 йилгача 81%дан 72%га, Руминияда 88%дан 79%га тушиб қолди ва ҳоказо. Шу билан бирга шаҳар аҳолисининг бир қисми қишлоқ хўжалигида ишламоқда. Бу миқдор юксак даражада ривожланган мамлакатларда жуда кам (АҚШда 1%, ГФРда 4%), ривожланаётган мамлакатларда эса анча юқори (Жазoirда 27%, Сальвадорда 19%, Филиппинда 16%, Ҳиндистонда 13%). Бу улўш аста-секин камайиб бормоқда.

Агар меҳнат билан бандлик қишлоқ хўжалигида 1990 йилда Ўзбекистонда 40% бўлган бўлса, 2000 йилга келиб у 80%ни ташкил этган. Бу кўрсаткич Бельгияда — 3%, Англияда — 2%, Голландияда — 5%, Франция — 6%, Германияда — 3% бўлган.

Бельгияда жон бошига 2000 йилда 140 кг. стиштирилган бўлса, бу борадаги кўрсаткич Буёқ Британияда 64 кг., Германияда — 87 кг., Ўзбекистонда — 23 кг.ни ташкил этган. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида банд бўлган 2 млн. нафар аҳолининг — 6%и олий, 13%и ўрта маълумотга эга.

Меҳнат унумдорлигига қуйидаги омиллар киради: техника тараққиёти, фонд билан қуролланиш даражаси, ишчи кучларининг сифати. Меҳнат унумдорлигини аниқлашда натурал, қиймат сарфлар ҳисобга олинади.

6.3. Қишлоқ аҳолисининг турмуш даражаси

Жаҳонда 1,5 млрд. аҳоли калорияси кам озиқ-овқат истеъмол қилади. ФАО ташкилоти маълумоти бўйича, жаҳондаги аҳолини 780 млн. оч ҳолатда, шу жумладан, Африка мамлакатларида 175 млн. аҳоли, озиқ-овқат стишмайдиған шароитида яшайди.

Аҳолини озиқ-овқат билан тўлиқ таъминлаш учун озиқ-овқат маҳсулотлари стиштириш ҳажмини ҳам кўпайтириб бориш лозим. Чунончи, аҳоли йилига 1,6%дан ўсиб борса, истеъ-

мол этиладиган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажмини 1,8% ўстириш талаб қилинади.

Жаҳонда ҳозир 6 млрд. нафардан зиёд аҳоли яшайди. Ҳар йили аҳоли сони 92-93 млн. нафарга ўсиб бормоқда. 2030 йилга бориб аҳоли сони 8-11 млрд. га етади.

Аҳоли ўсган сари, уни маҳсулот билан таъминлаш масаласи ҳам ҳал этилиши зарур. Жон бошига жаҳонда 1950 йили 247 кг., 1985 йилда — 346 кг. ва 2000 йилда — 350 кг.дан озиқ-овқат маҳсулотлари етиштирилган.

Аҳоли турмуш даражасини у оладиган даромад белгилайди. Даромад номинал ва реал бўлиши мумкин.

Умумлашган турмуш даражаси кўрсаткичининг инфодаловчи кўрсаткич истеъмол нархлари индекси ёки турмуш кечириш қиймати ҳисобланади. АҚШда бир йиллик минимал ҳаёт кечириш қиймати минтақалар бўйича бир-биридан фарқ қилади ва бу кўрсаткич ўртача 10-13 минг долларни ташкил қилади. Масалан, агар оила 4 нафардан иборат бўлса, 2000 йилда ҳаёт кечириш учун уларга 48 000 доллар талаб этилган. Минимал ҳаёт кечириш даражаси давлатнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш билан боғлиқ сиёсатини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди.

Собиқ социалистик республикаларда аҳолининг реал даромадлари пасайиб бормоқда. Бунга сабаб — ишлаб чиқариш унумдорлигининг пасайиб, баҳолар ва ҳар хил солиқларнинг ўсиб боришидир.

Ҳамдўстлик давлатлари томонидан минимал иш ҳақи ва нафақалар ошириб борилишига қарамасдан, аҳолининг реал даромадлари пасайиб бормоқда.

Турмуш даражасини белгилашда қиймат кўрсаткичлари билан бир қаторда натурал кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Ушбу кўрсаткичлар орқали алоҳида шахс, оила ва ижтимоий гуруҳларнинг турмуш даражалари белгиланади (шаҳар, қишлоқ аҳолиси, ёш ва қариялар, эркеклар ва аёллар, ишловчилар ва шламайдиганлар ва ҳоказо).

Ушбу кўрсаткич ёрдамида аҳоли томонидан истеъмол қилинадиган озиқ-овқат (гўшт, тухум, сут, мева) ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари (кийим-кечак, пойабзал, уй-жой, мебель ва ҳоказолар) аниқланади.

6.4. Жаҳон аҳолисининг кўпайиши, тақсимланиши ва айрим ижтимоий-иқтисодий масалалар

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий истеъмолчилари аҳоли ҳисобланади. Шу сабабли дунё аҳолисининг кўпайиши (ка-

майини), ҳудудлар бўйича тақсимланиши, даромадлари ўзгариши-ни жуда жиддий ўрганиш талаб этилади. Кейинги 60 йил ичида аҳолининг жуда тез кўпайиши жаҳон иқтисодий олдига кўнлаб муаммоларни кўймоқда. Буларнинг энг асосийлари кўпайиб бо-раётган аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш, борган сари озиқ-овқатнинг баланслашган, сифатли бўлишга эришиш, уларни уй-жой билан таъминлаш масалаларидир. Бу масалаларни ресурслар чекланган, айрим ҳолларда камайиб, экологик вазият ёмонлашиб бораётган шароитда ҳал этиш тақозо қилинмоқда.

18-жадвал

Жаҳон аҳолиси сонининг динамикаси

№	Йиллар	Млн. нафар	Ўсиш миқдори, %
1	Эрамаздан олдинги 1000 й.	100	-
2	Эрамаз бошида	200	100
3	1000	300	50
4	1200	350	16,7
5	1400	380	8,6
6	1500	450	18,4
7	1600	480	6,7
8	1700	550	14,6
9	1800	880	60,0
10	1850	1200	36,4
11	1900	1600	33,3
12	1910	1700	6,3
13	1920	1840	8,2
14	1930	2000	8,7
15	1940	2260	13,0
16	1950	2500	10,6
17	1960	3000	20,0
18	1970	3630	21,0
19	1980	4380	20,7
20	1990	5200	18,7
21	2000	6100	17,3
22	2050 (истикбол)	9700	59,0
23	2108 (истикбол)	10400	10,7

Бугунги кунда дунё аҳолисининг кўпайиш тенденцияси турли материк ва давлатларда турличадир. Ижтимоий-иқтисодий ривожланган давлатларда аҳолининг ўсиши кейинги 40 йил ичида 0,5-0,6%ни ташкил этди. Европанинг айрим давлатлари-да (Франция, Англия, Германия, Бельгия, Швеция) бу кўрсаткич бундан ҳам паст.

Жаҳон аҳолиси Осиёнинг (Хитой, Шимолий ва Жанубий Корёя, Ҳиндистон, Вьетнам), Лотин Америкасининг Мексика,

Бразилия, Аргентина, Колумбия, Перу, Венесуэла, Африканинг Алжир, Миер, Ироқ, Мозамбик, Жанубий Африка Республикаси, Гвинея, Ангола каби давлатлари ҳисобига тез кўпаймоқда. Умуман, ер юзи аҳолиси кейинги 40 йил ичида ўртача 2%дан кўпайиб бормоқда. Бу, ўз навбатида, озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш кўпайтирилишини, айниқса, қишлоқ хўжалигининг озиқ-овқат маҳсулотлари етиштирадиган тармоқларига эътибор кучайтирилишини талаб қилади.

6.5. Озиқ -овқат ишлаб чиқариш масалалари

Озиқ-овқат муаммосининг кескинлашишига тобора авж олаётган экологик қийинчиликлар — чўллашиш жараёнининг кучайиши, кўплаб ҳайдаладиган районларда эрозиянинг авж олиши, чучук сувнинг танқислиги натижасида ирригация ишларининг секинлашиши ҳам сабаб бўмоқда.

Озиқ-овқат масаласи, айрим ривожланаётган мамлакатларга озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш зарурлиги бир қанча халқаро анжуманларда ҳам, матбуотда ҳам муҳокама қилинди. Ривожланаётган мамлакатларга кўнгина давлатлар ёрдам тарзида озиқ-овқат (ғалла, ун, ўсимлик мойи, балиқ, консерва ва бошқалар) етказиб бормоқда. Шу билан бирга, айрим империалистик давлатлар бундай ёрдамдан ўзларининг сиёсий ва иқтисодий мақсадлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилмоқда.

Дунё аҳолисининг фақатгина 22%га яқини иқтисодий жиҳатдан яхши таъминланган, қолган 78%ининг йиллик даромади кам бўлиб, турмуш даражаси яхши эмас. Бу, ўз навбатида, озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг нисбатан паст бўлишига олиб келмоқда. Дунёда озиқ-овқат муаммосини ижобий ҳал этишда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ўрни катта. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) қишлоқ хўжалик, ўрмончилик, балиқчилик ва қишлоқ тараққиёти бўйича етакчи муассасаси ҳисобларига кўра, барча озиқ-овқат турлари бўйича (камчилик) етишмовчилик 11%ни ташкил этади. Бу кўрсаткич мол ва қўй гўшти бўйича 24%, ўсимлик ёғи бўйича 26% ва балиқ бўйича 18%.

Ривожланаётган давлатларда буғдойнинг етишмаслиги 50%га стади. Кўришиб турибдики, озиқ-овқат таъминоти масаласида дунёда жуда жиддий муаммолар мавжуд.

Аҳоли даромадининг паст бўлиши ривожланаётган давлатлар қишлоқ хўжалигининг ривожланишига энг катта тўсиқ бўлмоқда. Бундан ташқари қатор давлатларда, айниқса, Африка давлатларида сув етишмаслиги, қум кўчиши, ерларнинг асосий қисми ҳайдалади-

ган давлатларда эрозия жараёни кучайиши каби муаммолар ҳам қишлоқ хўжалигининг тараққиётига ёмон таъсир этмоқда.

19-жадвал

Аҳоли жон бошига бир кунда истеъмол қилинаётган
озиқ-овқат миқдори

Худудлар	Калория истеъмол, ккал			Оқсил истеъмол, гр.		
	яқин инди	ўсми- нчиллик маҳсулотидан	юриш маҳсулотидан	яқин инди	ўсми- нчиллик маҳсулотидан	юриш маҳсулотидан
Ривожланаётган давлатлар	2219	2032	187	55,4	43,5	11,9
Жанубий ва Жанубий- Шарқий Осиё	2053	1935	118	49,6	42,0	7,6
Яқин ва Ўрта Шарқ	2657	2422	234	74,0	59,5	14,5
Африка	2208	2067	141	54,9	44,3	10,6
Лотин Америкаси	2552	2106	446	65,2	38,5	26,7
Ривожланган давлатлар	3339	2265	1073	98,4	40,4	58,0
Бугун дунё	2590	2149	441	69,3	44,8	24,5

Бугунги кунда дунё аҳолисининг 72%и жуда кам калориялик озиқ-овқат истеъмол қилади. Улар бир кунда ўртача ҳазм бўладиган протейн ҳисобида 68 гр./оқсил танаввул қилишади. ФАО маълумотига кўра, 1 кунда истеъмол қилинадиган протейн (оқсил) миқдори жон бошига 80-100 гр, оғир меҳнат қиладиганларда учун 120 гр. бўлиши керак. Бугунги кунда дунё аҳолисининг 1 млрд. нафарини 90 гр. дан кам бўлмаган протейн истеъмол қилмоқда.

Кейинги 25 йил ичида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида катта ютуқлар қўлга киритилди. Мексикада Н. Борлауг бошчилигида яратилган буғдой нави ҳисобига кўпгина араб давлатларида ўз-ўзини дон билан таъминлаш имконияти туғилди. Натижада кейинги 20 йил ичида жаҳонда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ўртача 2,6-2,8%ни ташкил қилмоқда. Аҳолининг ўсиш суръати, унинг кам таъминланган қисмини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилаш зарулиги жаҳонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари этиштириш ҳажми йилига камида 6%дан кўпайтирилишини талаб қилади. Шу билан ҳам ривожланаётган давлатларда озиқ-овқат масаласини яхшилаш борасида ФАО фаол иштирок этмоқда.

Дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилаш масаласи, аввало, ҳар бир давлатнинг имкониятларидан кенг

фойдаланиш ҳисобига, бунинг имкони йўқ ҳолларда экспорт ва импорт ҳисобига ҳал этилиши лозим.

Ҳозирги пайтда ФАО ривожланаётган давлатларга кўйидаги йўллар билан ёрдам беришни рағбатлантиришга интилоқда:

- ҳалокат, кулфатлар юз берганда кўрсатиладиган кўмак;

- чет эллардан харид қилиш имкониятига эга бўлмаган, лекин озик-овқатлар билан баланслашмаган ҳолда кам таъминланган давлатларга донмий ёрдам бериш;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятига эга давлатларга қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича кўмаклашиш. Бу энг мақбул йўл ҳисобланади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида бу давлатларга кредитлар ажратиш, техника, технология, юқори унумли ўсимлик навлари, чорва ҳайвонлари сўказиб бериш ишлари олиб бориламоқда.

МДХ таркибига кирувчи давлатларда ҳам қишлоқ хўжалигини ривожлантириш зарурати катта. Собик СССРнинг парчаланиб кетиши аҳоли турмуш шароитининг пасайишига олиб келди. БМТ маълумотига кўра, собик СССРда аҳолининг 5 млн. нафари кам таъминланган сирасига кирган бўлса, ҳозир МДХ давлатларида бу кўрсаткич 120 млн. кишини ташкил этади. Аҳоли даромадлари старли бўлмастлигининг олдини олиш бошқа тармоқлар катори қишлоқ хўжалигининг ҳам асосий вазифаларидан биридир.

6.6. Қишлоқ хўжалик меҳнат ресурслари ва уларнинг ривожланиши

Дунё давлатлари иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ҳам турлича. АҚШ, Канада, Европа давлатлари, Хитой, Ҳиндистон каби давлатларнинг қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Уларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришда банд бўлганларнинг сони мутлақ ва нисбий камайиш тенденциясига эга. Бу давлатларда саноатнинг ривожланиши сатмоқчи бўлиб, фан-техника ютуқлари қишлоқ хўжалигига татбиқ этилган. Натижада қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги ошган. Бу жарасн қишлоқ хўжалигида жуда кичик корхоналарнинг тугатилиши ва улар ҳажмининг ортишига олиб келди. Лекин дунёнинг кўпчилиқ давлатларида иқтисодиёт, жумладан, қишлоқ хўжалиги ривожланмаган, меҳнат унумдорлиги паст. Натижада дунё қишлоқ хўжалигида жуда катта меҳнат ресурслари банд бўлиб қолмоқда.

Ривожланган давлатларда агросаноат интеграцияси натижасида қишлоқ хўжалигининг айрим фаолият (ил) турлари саноатта ёки хизмат кўрсатиш соҳаларига ўтиб кетмоқда. Натижада бевосита қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг сони

камайиб бормокда. Ривожланган давлатларда қишлоқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир ходимга 9 та хизмат кўрсатувчи (техника, ўғит, уруғликлар билан таъминловчи, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрловчилар ва ҳ.к.) тўғри келади, яъни нисбат 1:9. 1960 йилда бу кўрсаткич 1:6 эди. Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчиларнинг 0,3%и шаҳарларда туради.

20-жадвал

Жаҳон қишлоқ хўжалигида банд бўлган иқтисодий фаол аҳоли сони

Худудлар	Қишлоқ хўжалигида банд бўлган иқтисодий фаол аҳоли					
	млн. нафар		жамига нисбатан, %		жами иқтисодиётда фаол аҳолига нисбатан, %	
	1960	1998	1960	1998	1960	1998
1. Собик социалистик давлатларда жумладан:						
СССРда	312,0	311,7	43,6	42,1	64	55
Европа	46,5	39,3	6,5	5,3	42	32
социалистик давлатлари	26,4	22,3	3,7	3,0	46	37
Осиёда	239,1	250,3	33,4	33,8	75	67
2. Ривожланган давлатларда	49,6	37,5	7,0	5,0	19	13
Европада	27,2	20,2	3,8	2,7	21	15
Болиқаларда	22,4	17,3	3,2	2,3	17	11
3. Ривожланаётган давлатларда	352,3	390,8	49,4	52,9	72	66
Африкада	66,5	76,1	9,3	10,3	78	73
Осиёда	256,0	282,3	35,9	38,2	74	68
Лотин Америкасида	29,8	32,4	4,2	4,4	49	42
4. Дунё бўйича жами	713,9	740,0	100,0	100,0	58	51

Европада жойлашмаган ривожланган давлатларга АҚШ, Канада, Япония, Австралия ва Жанубий Африка Республикаси киради.

Ривожланмаган мамлакатларнинг катта қисмида қишлоқ хўжалиги аҳолининг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Бу давлатларда ҳамда аҳолиси кўп давлатларда қишлоқ хўжалигининг меҳнатни кўп талаб қиладиган йўналишларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Қисқача хулосалар

Ер — меҳнат жараёни учун моддий зарурий шарт-шароит ва ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси, унинг энг муҳим моддий омилларидан биридир. Ер — халқ хўжалигининг бир қанча тармоқларида, аввало, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигида ишлаб чиқаришнинг табиат инъом этган асосий воситасидир. Ер бир қанча хусусиятларга эгаки, бу хусусиятлар шу тармоқларда ишлаб чиқариш жараёни характерига таъсир этади.

Бугунги кунда дунё аҳолисининг кўпайиш тенденцияси турли материк ва давлатларда турличадир. Ижтимоий-иқтисодий ривожланган давлатларда аҳолининг ўсиши кейинги 40 йил ичида 0,5-0,6%ни ташкил этди. Бу кўрсаткич Европанинг айрим давлатларида (Франция, Англия, Германия, Бельгия, Швеция) бундан ҳам паст бўлган.

Аҳоли сони ўсиб бориши билан уни маҳсулот билан таъминлаш масаласи ҳам ҳал этилиши зарур. Жон бошига тайёрланган маҳсулот жаҳонда 1950 йили 247 кг., 1985 йилда — 346 кг. ва 2000 йилда — 350 кг.дан тўғри келган.

1950	247	1985	346
2000	350		

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳонда ерларнинг неча фоизини ерни ҳайдаладиган ерлар ташкил этади?
2. Жаҳон аҳолиси озиқ-овқат билан тўғри таъминланмаслигининг сабаби нимада?
3. Аҳолининг турмуш даражаси ҳақида маълумот беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Иоффе Я.А. Мы и планета. — М.: Политиздат, 1988.
3. Агаришев А.А. Жаҳон мамлакатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1990.
4. Турсунхўжаев Т.Л. Хорижий мамлакатлар жаҳон иқтисодий модели. — Т., 1994 .
5. Raymond F. Hopkins, Donald J. Puchala The Global Political Economy of Food, Gower St., London, WCLE 6HA, England, 1998 y.

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА БАЗАСИ

7.1. Ишлаб чиқаришни механизациялаштириш

Замонавий қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш нафақат деҳқончиликни, балки чорвачиликни ҳам қамраб олади. Механизация кўрсаткичи 100 га ерга ва қишлоқ хўжалигида банд бўлган 1000 та иқтисодий фаол аҳоли сонига тўғри келадиган тракторлар сони билан белгиланади. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ишчи кучининг тракторлар билан таъминланганлиги бўйича энг юқори кўрсаткичлари билан экстенсив қишлоқ хўжалигини машиналаштириш йўлига ўтган кўп ерли давлатлар (АҚШ, Канада, Австралия) ажралиб туради. Гарчи, ривожланган мамлакатларнинг тараққий қилиши учун майдон миқдори ва ишда банд бўлганларга тўғри келадиган тракторлар сонининг энг юқори кўрсаткичлари хос бўлса ҳам улардаги трактор паркнинг ўсиши (22%) жаҳондаги ўртача ўсиш кўрсаткичи (29%)га нисбатан сует. Ривожланган мамлакатлардаги қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш жараёни танлаб олинган механизациялаштиришнинг мураккаб муаммолари билан боғлиқ. Бу муаммолар мухтасар қилиб айтганда, асосан, қуйидагилардан иборат:

1. Замонавий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ташкил қилиниши турли мамлакатларга кўп миқдорда машиналар келтирилишини ва бунинг учун катта ҳажмдаги қишлоқ хўжалиги маблағи ажратилишини талаб этади. АҚШда қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва электрлаштириш — товар ишлаб чиқариш ва унинг маҳсулдорлигини оширишнинг асосий омилларидан биридир. Механизациялаштириш жараёни айниқса, АҚШда иккинчи жаҳон урушидан кейин тез суръатлар билан давом этди. Чунончи АҚШда 1940 йилда 1567 минг, 1950 йилда 3612 минг, 1995 йилда 4675 минг трактор бор эди. Машиналар паркнинг катталиги хўжаликлар майдалашганлиги билан ифодаланади, фермаларда жуда кўп ортиқча техника сақланган.

Шу билан бир қаторда кўпгина кичик ва ўрта фермалар механизация билан кам таъминланганлар. Қиммат турадиган замонавий машиналарни сотиб олишга уларнинг қурби етмайди. Барча фермаларнинг 30%и ўз тракторига эга эмас, 34 таси эса фақат 1 тракторга эга. АҚШ қишлоқ хўжалигида электрлаштиришдан кенг фойдаланилмоқда, бир йил давомида қишлоқ

хўжалигида 28 млрд. квт/с электр энергияси ишлатилади. Ундан, асосан, сугоришда, чорвачилик, хусусан, сут чорвачилиги ва паррандачиликда кенг фойдаланилади. 666 минг ферма сут соғиш машиналари, 428 минг ферма сут сақланадиган электр совуткичлар, сув ва ем узатувчи электр қурилмаларига эга. Барча механизациялар паррандачиликда бир ишчига 200 минг бройлер товукларга хизмат кўрсатишга имкон беради. Бир вақтнинг ўзида майда хўжаликларда барча ишлар қўл меҳнати ёрдамида амалга оширилади.

Англия қишлоқ хўжалиги юқори даражада механизациялаштирилган. Бу ҳудудда иккинчи жаҳон урушигача 50 минг трактор бўлган бўлса, 1950 йилда 325 минг, 1955 йилда 395 минг, 1958 йилда 421 минг, 1960 йилда 512 минг, 1980 йилда 524 минг, 1995 йилда 526 мингга етган. Асосан «Ферюзан» типидagi гилдиракли тракторлар ва уларга мос қишлоқ хўжалиги транспорти ва юк ортувчи машиналардан, шунингдек, 4 гилдиракли ва гидравлик трансшет тракторлардан кенг фойдаланилмоқда. Дехқончиликда катта айланма ҳаракатли чуқур ер ҳайдовчи оочлардан ҳам фойдаланилади. Пластмасса дренаж қувурларидан фойдаланиш усуллари ҳам тобора такомиллашиб бормоқда. Гўнг ортиш ва ташишда гидравлик ортувчи ва тащувчи механизм қўлланилмоқда. Донли экинлар комбайнларда ўриб-йиғиб олинади. Англияда 300 минг атрофида сут соғиш машиналари ишлатилади.

Францияда 1938 йилда 36 минг трактор бўлган, 1986-90 йилларда уларнинг сони 1526 мингга етди. Кўпгина фермалар жуда қимматлиги туфайли машиналардан фойдалана олмайди, айниқса, чорвачиликда механизация даражаси жуда паст. Йирик фермалар янги машиналар сотиб олади. Баъзи ҳудудларда фермерлар кооперативларга бирлашиб, зарур қишлоқ хўжалиги техникасини харид қилишади.

Германияда қишлоқ хўжалигига капитал қўйилмалар ҳажми анча ўсди, бу эса ишлаб чиқариш жамғармаларининг ўсишини таъминлади. Агар иккинчи жаҳон урушигача бу ерда 30 минг трактор бўлган бўлса, 1950 йилда — 139 минг, 1960 йилда — 587 минг, 1985 йилда — 1526 мингга етди. Тракторлар билан таъминланганлик бўйича ГФР ривожланган давлатлар орасида биринчи ўринни эгаллайди.

Италияда тракторлар сони 1950 йилда 87 минг, 1960 йилда 274 минг, 1965 йилда 511 минг, 1995 йилда — 1227 мингга етди. Техника воситалари асосан йирик хўжаликларда тўпланган. Пимоида, Ламбардия туманларида 50 ва 40 га, Сардинияда 373 га, Сицилияда 409 га ҳайдаладиган ерга 1 трактор тўғри келади.

Италияда фақат 25 минг хўжалик ўз тракторига эга. 18 минг хўжалик механизация ишларида ижара хизматидан фойдаланади. Мамлакатда ҳар 1000 га ҳайдаладиган ерга 35,5 трактор, 1000 га донли экин майдонига 2 та дон комбайни тўғри келади.

Дания қишлоқ хўжалигида трактор ва электроэнергиядан жуда кенг фойдаланилади. Мамлакатда майда деҳқон хўжаликлари кўп, хусусий тракторларнинг кам бўлишига қарамай механизациялаштириш даражаси юқори. Трактор ва машиналар асосан йирик хўжаликларда тўпланган, фермаларнинг ҳаммаси сут соғиш аппаратларига эга.

Австрияда хўжалик қанча йирик бўлса, шунча кўп машинага эга.

Испанияда механизация даражаси паст, тракторларнинг умумий сони 5 баробарга ўсган. 1000 га ҳайдаладиган ерга 8 та трактор, 1000 га экин майдонига 1,5 дон комбайни тўғри келади. 1995 йилда мамлакатда 630 минг трактор бўлган.

Ривожланаётган мамлакатлар

Африканинг барча мамлакатларида 1961 йилда 27 минг трактор, 1970 йилда 344 минг, 1980 йилда 394 минг, 1985 йилда 509 минг трактор бўлган. Тракторларнинг деярли 50%и ЖАРда, 30 мингтаси Жазоирда, 18 мингтаси Марокаш, 15 мингтаси Зимбабве, 6500 таси Кенияда.

Собиқ социалистик мамлакатлар.

Собиқ СССР қишлоқ хўжалигида 1968 йилда 1,2 млн. трактор, 1970 йилда 1,27 млн., 1980 йилда 2,56 млн., 1985 йилда 2,79 млн. трактор бўлган.

Чорвачилик фермаларида сут соғиш ишларининг 60-70, сув беришишларининг — 90 фоизи механизациялаштирилган.

Механизациялаштириш ишлари собиқ ГДРда 16 марта, хусусан, алоҳида ишларни механизациялаштириш даражаси 100%га ортди. Чорвачиликда ҳам қийин ишларни механизациялаштиришда сезиларли ютуқларга эришилди.

Монголия республикасидаги машина - чорвачилик станциялари қишлоқ хўжалик бирлашмаларига хизмат кўрсатади. Ўртача олганда 1 станцияга 64 та трактор, 15 комбайн тўғри келади. Улар мамлакат қишлоқ хўжалик бирлашмаларининг 76%ига хизмат кўрсатади.

Руминия қишлоқ хўжалигида дончиликни 95-100%, кооперативлар 42-88% механизациялаштириш. 1 та тракторга 255 га қишлоқ хўжалиги майдони, 173 га ҳайдаладиган ер тўғри келади.

Мамлакатларнинг трактор парклари сони
бўйича жаҳонда тутган ўрни

№	Давлат номи	Трактор парк (мингта)
1	АҚШ	4670
2	Собиқ СССР	2798
3	Япония	1854
4	Франция	1526
5	Германия	1500
6	Польша	885
7	Хитой	873
8	Туркия	582
9	Канада	658
10	Жазоир	67
	Дунё бўйича	24504

Мамлакатларнинг дон ўриш комбайнлари сони бўйича
жаҳонда тутган ўрни

№	Давлат номи	Дон ўриш комбайнлари (минг та)
1	Собиқ СССР	827
2	АҚШ	676
3	Германия	182
4	Канада	162
5	Франция	148
6	Хитой	36
7	Туркия	14
8	Венгрия	12
9	Болгария	85
10	Япония	1,1 млн.та шולי комбайни
	Дунё бўйича	3778

7.2. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси

Сўнгги 15 йил ичида Польшада қишлоқ аҳоли сони 0,5 млн. нафарга ёки 3,25%га камайди. Бу эса қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг стишмовчилигига олиб келди ҳамда бу стиш-

мовчилик ўрнини механизация билан тўлдириш зарурияти ту-
гилди. Бу муаммо, айниқса, мамлакатнинг шимоли-ғарбий қис-
мида, жумладан, восводлар (вилоятлар)да нисбатан кескин тус
олган. Бу ерларда узоқ муддат ичида қишлоқ аҳолиси сони
мутаносиб равишда 16,7 ва 12%га камайди. Ўртача олганда
мамлакат бўйича хусусий хўжаликлардан ҳар бири қишлоқ
хўжалиги ерларининг 5,1 гектарида фаолият юритади. Майда
товар хўжаликлари зиммасига эса қишлоқ хўжалик ерлари умум-
ий майдонининг 85,2%и тўғри келади. Минтақани индустр-
лаштиришнинг паст даражадалиги яққол кўриниб турибди. Унча
катта бўлмаган хўжаликка эга деҳқонлар кўшимча ишчи ўрин-
лари ташкил этиш билан чегараланиб қолганлар.

1987 йилда механизация билан таъминланганликнинг
нисбатан паст кўрсаткичи 2 гектардан 7 гектаргача майдонга
эга хўжаликларда кузатилди. 2 га дан кўп майдонга эга бўлган
хўжаликларда ихтиёридаги қишлоқ хўжалик ерлари кўпайиши
билан тирик ишчи кучи ресурслари камайиб, механизация кучи
даражаси эса ўсиб борди.

7.3. Қишлоқ хўжалиги техникасидан фойдаланиш (ГФР)

Мураккаб қишлоқ хўжалик техникасидан минтақавий
фойдаланишга мавсумий ишлаб чиқаришнинг ўсиши ҳисобига
эришилади. Бунга алоҳида хўжаликда муваффақ бўлиш мум-
кин. Бироқ бу муаммо техникадан хўжаликлараро фойдала-
нилганда осон ечим топади. Қильи-Ахеши зонаси хўжаликлари-
да мавсумий ишлаб чиқаришда дон комбайннинг йиғув қийма-
ти 1 га ерга 346 маркани, 90 га гача — 247 маркани, 120 га гача
— 197 маркани ташкил этади. Хўжаликлараро трактордан фой-
даланишда тракторчи ва хизмат кўрсатувчи ходим ишининг
таннархи трактор қувватига боғлиқ. соатига ўртача 14 марка-
ни ташкил қилади. 41-50 л.с. — мутаносиб равишда 15-18 мар-
ка/с, 51-60 л.с. — 18-21,5 марка/с, 61-70 л.с. — 21,5-26 марка/
с, 71-80 л.с. — 24,5-29,5 марка/с, 81-90 л.с. 28-33,5 марка/с га
тенг. Трактор кучининг ошиши билан ҳар 10 л.с. да тўлов 3,5-
4,0 марка/с га ўсиб боради.

Янги пахта териш машинаси.

Тошкент вилояти Оққўрғон тумани «Қаҳрамон» жамоа
хўжалиги далаларида горизонтал шпинделли 02/ХМГ-01 пахта
териш машинаси тажрибадан ўтказилди. Ушбу пахта териш
машинаси исроиллик мутахассислар билан ҳамкорликда яра-
тилган, 2 қаторли трактор «Ўзизмаш» ўзбек-исроил кўшма кор-
хонасида илғор технология асосида ишлаб чиқарилган. Ўзбе-

кистон учун янгилик. Бўлган бу агрегат тезлиги жуда юқори, ҳосилнинг 95-97%ини териб олади. Бункер ҳажми 1,2 т га тенг, бошқариш қулай, ишончилиги юқори шарт эмас. Шунини муҳимки, терим вақтида агрегат «Беларусь» тракторига мустаҳкамланади, бошқа пайтларда трактордан бошқа мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Мутахассисларнинг фикрича, ушбу агрегат дунё машина-насослигининг энг буюк ютуқлардандир. Ҳозирги кунда машина таннархи калькуляцияга мувофиқ 45 минг долларни ташкил қилапти. Бу дунёда ишлаб чиқарилаётган шунга ўхшаш машиналардан 3 баробар арзон. Уни сотиб олган деҳқон фақат ютади. Чунки ушбу машина ҳеч бир таъмирлашсиз 10 йил хизмат кўрсатади.

Ўртача фермер хўжаликларида (ГФР) машинага эга бўлиш учун 1000 марка атрофида ҳарajat қилинади. Шундан йилига 20-30%и ёки 5 минг маркани таъмирлашга ишлатилади. 3 минг соат ишлатилгандан кейин таъмирлаш ишлари йилига 15 минг маркага тенг сарфни талаб этади.

Индонезия аҳолиси 175 млн. нафар бўлиб, уларнинг 55%и қишлоқларда яшайди ва қишлоқ хўжалигида банд. Асосий қишлоқ хўжалик экинни — шоли. Ҳосил йилига 3 марта йиғиб олинади. Мамлакатда 3 гилдиракли тракторлар 82 минг, 4 гилдиракли тракторлар 4,2 мингта. 82,1 минг, қуритувчи машиналар 4 минг, сепувчилари 724 минг, агрегатлар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24 мартда «Қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш техникасига хизмат кўрсатиш соҳасида, шартнома муносабатларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», ««Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» қўмитасининг туманлараро бўлиналари базасида хўжаликлар билан тупроқни ишлаш, қишлоқ хўжалик экинларини экиш ва йиғиб-терини ишларини механизациялаштириш бўйича шартномаларнинг бажарилиши тўғрисида» қарор қабул қилди. Унга кўра, «Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» қўмитасига хўжаликлар билан машина ва механизмларни кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан ижарага бериш тўғрисида шартнома тузишга рўхсат берилди. МТП тузиш ва унинг фаолияти тўғрисида вақтинчалик низомни ишлаб чиқилди ва тасдиқланди. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига МТПни ташкил этиш бўйича тадбирга кўра, «Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» қўмита қўмитасига шартномада кўзда тутилган ҳажмда дала ишларини амалга ошириш учун ёқилғи-мойлаш материалларига лимитлар бериш топширилди. Ушбу ҳужжатларни амалга оширишда «Агротехсервис» вилоят бирлашмасининг туман

бўлималари базасида МТПлар ташкил этилган эди.

Бундай парклар Наманга вилоятининг Мингбулоқ, Фарғона вилоятининг Бағдод туманларида фаолият кўрсата бошладди. Мингбулоқ МТПи йил давомида (1996 йил) хўжаликларга 103 млн. сўмлик хизмат кўрсатди. Соф фойда 3,5 млн. сўмни ташкил этди. Соф фойданинг маълум қисми янги техника ва эҳтиёт қисмлар сотиб олиш ҳамда парк хизматчиларининг ижтимоий аҳволини яхшилашга сарфланди.

1995 йилда 15 та ва 1996 йилда 31 та МТП ташкил этилди. 1995 йилда МТПлар қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш тўғрисида 187 та жамоа хўжалиги ва 148 та кооператив уюшмалар билан шартномалар тузди. МТП хўжаликлардан 7087 трактор, 429 та ғалла ўриш, 279 та шоли ўриш комбайнларини, 2276 та пахта териш машиналарини ижарага олди. Китоб туманида хўжаликлар вакилларида тузилган махсус комиссия иштирокида барча техника воситалари ижарага олинди, ҳукумат ушбу техника воситаларини мавсумга тайёрлаш учун 13 млн. сўм айланма маблағ ажратди. Натижада 78 комбайн ёрдамида ғалла ўрими пайтида 17,5 га экин майдонидан ҳосил йиғиб-териб олинди. Ҳар бир агрегатга ўртача 350 га ер тўғри келди. МТП ёрдами билан хўжаликлар ҳар гектар суғориладиган ердан 70 ц., лалми ердан 21 ц. ғалла ҳосили олдилар.

Умуман, бутун туман бўйича ғалла экинлари ҳосилдорлиги 37 ц. га ни ташкил этди. Бироқ бу борада ҳам муаммолар учрайди.

1. Хўжаликлардан техника воситаларини ижарага олиш осон эмас. Молиявий вазиятлар мураккаблашган, дебиторлик қарзлари 20 млн. сўмдан ортиқ. Шу билан бир қаторда, МТПнинг ҳам нефть базасидан, таъминот базаларидан 17 млн. сўмлик дебиторлик қарзи бор, механизаторлар ўз вақтида иш ҳақи ололмаптилар.

2. Авваллари хўжаликлар машина ва механизмларга қўшимча қиймат учун солиқ толамас эдилар. МТПлар эса 18% қўшимча қиймат солиғи талайдилар, бу эса дехқонлар маҳсулотининг таннархи ошиб кетишига олиб келмоқда.

3. 90%дан ортиқ техника воситалари фойдаланиш муддатларини тўлиқ ўтаб бўлган. Агар туман бўйича 168 та ер ҳайдаш трактори сотиб олинган бўлса, уларнинг 160 таси яроқиз ҳолатга келиб қолган.

Келгусида МТПлар янги техникалар билан таъминланиши лозим.

Янгича ишлашга ўтилгач, механизаторларнинг ойлик маошлари 1200-1300 сўмга, ўрим пайтида 3,5-4 минг сўмга етди.

Трактор сотиб олишга қурби етмайдиган хўжаликлар

ийжара пунктларига мурожаат қилишлари (Ўзбекистонда улар 167 та), қулай, арзон, меҳнатга соятбай ҳақ толашлари мумкин. Улар кейинчалик, маблағ бўлганда, тракторни сотиб олиш имкониятига эга бўладилар. «Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» кўмитасининг 492 та махсус дўконида қишлоқ хўжалик техникасининг ҳар хил товарлари мавжуд. Барча туманларда қишлоқ хўжалик техникасини таъмирлаш ва бошқа турдаги техник хизматлар кўрсатиш станциялари фаолият кўрсатмоқда. 1996 йилда фермерлар буюртмасига биноан 20,7 минг га ер ҳайдалди, 3,5 минг га ердаги ҳосил йиғиб олинди, 25 сут-товар фермаси куриб битказилди.

1996 йилда Пайарикдаги «Самарқанд» ва «Қураш» жамоа хўжаликларида америкалик машҳур «Кейс» фирмасида ишлаб чиқарилган «Магнум» тракторларидан фойдаланилди. Пайарик МТП ушбу маркадаги 4 та тракторга эга бўлди. Бир иш кунда ҳар бир трактор билан 30-35 га ерни ҳайдаш мумкин. «Магнум»дан фойдаланиш жуда қулай. Комбайнлар жуда шинам, радио, иситиш пешларига эга, механизатор ўтирадиган жойни кўтариш ёки пасайтириш мумкин. 1 та тракторнинг қиймати 1 млн.100 минг сўм. Бироқ унинг ялпи маҳсулдорлиги, таъмирлаш ва эҳтиёт қисмлари учун кафолат муддати аввалги тракторларникига нисбатан янча юқори.

Қисқача хулосалар

Замонавий қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш нафақат деҳқончиликни, балки чорвачиликни ҳам қамраб олади. Гарчи, ривожланган мамлакатлар таракқий қилиши учун майдон ва ишда банд бўлганларга тўғри келадиган тракторлар сонининг энг юқори кўрсаткичлари ҳос бўлса ҳам уларда трактор паркининг ўсиши (22%) жаҳондаги ўртача ўсиш кўрсаткичи (29%) га нисбатан суст. 1998 йил 24 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш техникаси хизмати кўрсатиш соҳасида шартнома муносабатларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», «Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» кўмитанинг туманлараро бўлиналари базасида хўжаликлар билан тупрқни ишлаш, қишлоқ хўжалик экинларини экиш ва йиғиб-териб олиш ишларини механизациялаштириш бўйича шартномаларнинг бажарилиши тўғрисида» қарори қабул қилинди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигини механизациялашнинг зарурлиги нимада?
2. Жаҳон бўйича қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурслари билан таъминланишнинг ҳозирги ҳолати қандай?
3. Республикамизда моддий-техника таъминоти қандай тузилишга эга?

Асосий адабиётлар

1. Ламекин В.К. Мировая экономика учебник. - М.: Финанс, ЮНИТИ 1998 - 727 стр.
2. Кирев А.П. Мировая экономика. Учебное пособие для вузов. - М.: Мсждународные отношения, № 1: Движение товаров и факторов производства.
3. Бедралов Ю.Я. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўзбекистон, 1984.

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЧОРВАЧИЛИК ВА ЎСИМЛИКЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ЖОЙЛА- ШУВИ ВА ИХТИСОСЛАШУВИ

8.1. Чорвачиликнинг табақаланиши

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан ҳисобланиб, аҳолини қимматли озиқ-овқат маҳсулотлари: сут, гўшт, тухум, саноатни эса жун, қорақўл, тери билан таъминлайди. Чорва моллари чиқиндиси — гўнг энг муҳим органик ўғит ҳисобланади. Унинг алмашлаб экишдаги роли ниҳоятда катта.

Чорвачиликни ривожлантириш қишлоқ хўжалиги олдида турган биринчи даражали вазифалардан ҳисобланади. Бу вазифани муваффақиятли ҳал этиш учун қуйидаги комплекс тадбирий чоралар ишлаб чиқилган:

- чорвачиликнинг мустаҳкам ем-хашак базасини барпо қилиш ва ем-хашакдан рационал фойдаланиш;
- барча турдаги чорва моллари ва паррандаларини кўпайтириш;
- подаларнинг маҳсулдорлигини ошириш ва молларни саноат технологияси асосида боқишга мослаштириш мақсадида чорвачиликда наслчилик ишларини яхшилаш;
- чорва молларининг янги зотларини яратиш ва мавжуд зотларини яхшилаш, чорвачиликнинг турли соҳаларини бошқаришда назарий ва амалий усулларни ишлаб чиқиш, шу асосда чорва молларини кўпайтириш ҳамда боқишнинг рационал усулларини жорий этишда зоотехника ва чорвачилик илмларининг иш тажрибаларига кенг ўрин бериш.

Чорвачилик охириги йилларда бир қанча давлатларда маҳсулот етиштириш бўйича қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларига қараганда биринчи ўринга кўтарилди.

Чорвачилик фермаларида озуқаларни тайёрлаш ва тарқатиш, сигирларни соғиш, транспорт ишлари, ҳайвонларни янги технология бўйича сақлаш механизация ва электрификация ёрдамида кенг амалга оширилмоқда. Ривожланган давлатларда чорвачиликни индустриал асосда ихтисослашуви, йириклашуви кичик ва ўрта фермерларнинг синишига олиб келмоқда. Маҳсулдор зотларни яратишда энг муҳим бўғин селекция ҳисобланади. Йирик қорамолчилик жаҳон миқёсида бир текисда жойлаштирилган. Аргентинада яйловда боқиш жорий этилган бўлса, бошқа мамлакатларда сутчиликка ихтисослашган чорвачи-

лик ривожланган. Сутчиликка ихтисослашган чорвачилик 2 турга бўлинади:

— йирик шаҳарлар атрофида жойлашган сутчилик қорамолчилиги;

— йирик марказлардан узоқроқда жойлашган сутчилик қорамолчилиги.

Уларда транспорт ишлари яхши жорий этилиб, пишлоқ пишириш, мой олиш ва сут маҳсулотини консервацияга ривожланган. Бунга мисол тариқасида Голландия ва Франция мамлакатларини кўрсатиш мумкин.

Чорвачилик қадимий тармоқ бўлиб, аҳолини сут, гўшт маҳсулотлари, саноатни эса ҳам ашё билан таъминлаб келган. Замонавий чорвачилик эса ҳар томонлама ривожланган. Унда йирик қорамоллар, чўчқалар ва қўйлар кўпайтирилмоқда, шимолӣ ҳудудлар кийикчиликни ривожлантириб, пахта маҳсулотларини олишга мослаштирилган, бошқа ҳудудлар паррандачилик, асаларичилик ва ипакчиликка ихтисослаштирилган.

Жаҳон бўйича 2000 йилга келиб, чўчқалар 1 млрд. бошга етди. Шундан 80 млн. боши собиқ СССРда, 52 млн. боши АҚШда, 33 млн., боши Францияда, 10 млн. боши Бразилияда, 6 млн. боши Бельгияда ва 2 млн. боши Швецияда.

Қорамолчилик халқ хўжалигида катта ўрин тутди ва чорвачиликнинг етакчи тармоқларидан ҳисобланади. У турли хил табиӣ-иқтисодий зоналарда кенг тарқалган бўлиб, умумий чорва маҳсулотлари ҳажмига гўшт ва сут билан катта ҳисса қўшади. Қорамолдан сут ва гўшт каби қимматбаҳо маҳсулотлар, озиқбоп ва техник мой олинади; Осиё ва Африканинг кўп мамлакатларида қорамолдан улов сифатида фойдаланилади, дала-ларни ўритлаш учун ҳам, асосан, мол гўнги ишлатилади.

Ҳозирги вақтда ер кўррасининг турли қисмларида 300 дан зиёд қорамол зоти кўпайтирилмоқда.

Сут маҳсулотининг 60%га яқини Украина, Латвия ва Эстония Республикасида, Марказий ноқоратупроқ зонадаги туманларда, Сибирь ва Уралда етиштирилади.

Табиӣ яйловларга бой дашт-чўл туманларида қорамолчилик асосан, гўшт етиштириш йўналишида ривожлантирилмоқда. Бу туманларда қорамолчиликнинг асосий, кўп ҳолларда эса ягона маҳсулоти гўшт ҳисобланади. Кўпинча снгирлар соғилмайди, бузоқлар бемалол эмдириб ўстирилади.

Гўшт қорамолчилиги, асосан, Қозғистон Республикасининг жанубий ва марказий вилоятларида, Қирғизистон Республикасида, Қуйи Повалжье, Шимолӣ Кавказ ва Сибирда, жумладан, Бурятия Автоном Республикасида, Тува Автоном вилоятида

ва бошқа туманларда ривожланган. Бу туманларда қорамолчилик, асосан, табиий озукка базасида ривожланмоқда.

Бошқа туманларда қорамолчилик табиий ва иқтисодий шароитларни назарга олиб, сўт-гўшт ва гўшт-сўт етиштириш йўналишларида тараққий этмоқда. Шароит мавжуд бўлган туманларда ҳам серсўт, ҳам гўштбоп мол зотлари урчирилмоқда.

Ўзбекистон, Сибирь, Узоқ Шарқ, Шимолий Кавказ ва бошқа зоналарда бепосн табиий яйловларнинг мавжудлиги гўштор мол зотларини кўпайтиришга ҳамда ана шу яйлов ва пичанзорларда гўшт қорамолчилигини ривожлантиришга имкон беради.

Голландияда қорамолнинг 3 та зоти, чунончи, қора-ола, қизил-ола ва гронсенген зотлари кўпайтирилмоқда. Голландия қора-ола зоти машҳур бўлиб, кўп тарқалган, унинг энг яхши подалари Фрисландия вилояти (провинцияси)да боқилади. Бу зотдаги моллар Англия, Франция, АҚШ, Канада, Янги Зеландия, Япония ва кўпгина бошқа мамлакатларга олиб кетилган.

Ташиб борилиб соф зотига урчирилган бу мол зоти фриз номи билан аксари мамлакатларда (Англия, Франция) ёки голландия-фриз (АҚШ, Канада, Япония ва бошқаларда) маълум. Швецияда, Германия, Польша, Италия, Россия ва бошқа мамлакатларда голландия зоти маҳаллий моллар билан частиштирилди, натижада молнинг маҳаллий қора-ола зотлари яратилди. Масалан, Германияда остфриз, Швецияда швед қора-ола зоти вужудга келтирилган.

Голланд моли сўт маҳсулдорлигининг юқорилиги билан ажаралиб туради. Сигирларидан ўрта ҳисобда 4250-4450 кг. сўт соғиб олинади. Фрисландия вилояти (провинцияси)даги насл китобида ёзилган бу сигирларнинг ҳар бири йилига 4800 кг. сўт беради.

Голланд зотли дурагай моллар Кўқон, Самарқанд, Бухоро теърақларидаги хўжаликларга ҳам келтирилган эди, лекин улар сезиларли роль ўйнамади ва ўрнини швиц ва қизил-чўл зотлари эгаллади.

Айршир зотининг ватани Шотландиядир. Айршир моллари Европа, Америка, Африка, Янги Зеландия, Австралия ва бошқа мамлакатлар иқлимга яхши мослашган. У Новгород, Ленинград, Москва ва бошқа вилоятларда бор.

Айршир сигирларидан ҳар бошининг ўртача оғирлиги қарийб 450-500 кг, буқалариники 700-800 кг, йилига 3500-3900 кг. сўт беради; сўтининг ёғлилиги 3,8-4,2%. Айрим рекордчилари 10000-11000 кг. сўт беради.

Джерсей зоти молларнинг энг қадимги маданийлаштирилган зотларидан бири бўлиб, Ла-Манш бўғозидаги Джерси оролида чиқарилган.

Джерсей зотли моллар бутун жаҳонга тарқалган. У АҚШда энг кўп, Англия, Австралия ва Янги Зеландияда бир оз кўпроқ боқилади.

Сигирларидан ҳар бошининг тирик вазни ўртача 350-400 кг, буқалариники 600-700 кг. Говмишлари йилига ўрта ҳисобда 9-10 минг кг. сўт беради, бу зотнинг асосий афзаллиги — сўтининг серёғлигидир (ёғи 5-7%). Биронта мол зоти сўтининг ёғлиги жиҳатидан джерсей зоти билан тенглаша олмайди.

Швиц зоти Швейцариянинг тоғли туманларида яратилган; у шарқ томондан келтирилган, қолдиқлари Швейцария ва Италияда топилган қисқа шохли моллардан келиб чиққан. Швиц зоти Швейцариядан Германияга, Италия, Австрия, Франция, Чехословакия, Испания, Америкага ва Жанубий Африкага аста-секин тарқалган.

Сигирлари қарийб 550 кг, буқалари 900-950 кг. тош босяди. Сўтининг ёғлиги 3,7%га яқин, сигирларининг ҳар бошидан йилига 3500 кг. сўт соғиб олинади.

Швиц зоти Ўрта Осиё республикалари учун анча муҳим аҳамиятга эга, чунки Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистоннинг кўпгина туманларида улардан зотларни яхшилашда фойдаланилади.

Қалмоқи зот. Бу зотнинг хусусияти шундаки, у озиқ танламайди ва ҳар қандай оғир шароитга ҳам мослаша олади. Юқори даражадаги хўжалик сифатларига эга бўлганлиги учун бу зотдаги қорамоллар Россияда кенг тарқалган.

Ҳозирги вақтда бу зот Шимолий Кавказда (Ставрополь ўлкаси, Ростов туманида), Қуйи Поволжьеда (Қалмоқ Автоном Республикасида ва Астрахань вилоятида) ва Қозғистонда тарқалган. Кейинги йилларда улар Сибирга (Чита ва Омск вилоятига, Бурят ва Ёкутистон Автоном Республикасига) ҳамда Ўрта Осиё республикаларига, шунингдек, Жанубий Уралга (Оренбург вилоятига) келтирилган.

Қалмоқи зотли сигирлардан ҳар бирининг тирик вазни 350-500 кг. ни ташкил этади. Етук буқаларининг тирик вазни 700-1100 кг. гача етади. Янги туғилган бузоқларининг вазни 20-30 кг. келади. Вазни 600-650 кг.ли сигирлар, 1137-1181 кг. ли буқалар ҳам учрайди. Бу зотдаги қорамоллар тез етилувчан бўлиб, улардан сифатли гўшт олинади.

Герсфорд зоти XVIII асрнинг иккинчи ярмида — Герсфорд графлиги даврида (Англиянинг жануби-ғарбида) маҳаллий зотларни узок муддат (ўз ичида) урчитиб, яхшилаш натижасида чиқарилган.

Ҳар қандай иқлим шароитига яхши мослаша олиши ту-

файли кўпгина мамлакатларда, масалан, АҚШ, Канада, Аргентина, Уругвай, Австрия, Англия ва бошқа мамлакатларда урчилади. Барча қитъалардаги мамлакатларда герефорд зотли қорамоллар бошқа зотларга нисбатан кўп.

Бу зотнинг стук ёшдаги сиғирлари тирик вазни 440-480 кг. га яқин, энг яхши наслчилик хўжаликларида 500-545 кг, наслдор буқаларининг тирик вазни 800-1100 кг, жадал боқилган бузоқларининг тирик вазни эса 18 ойлигида 550-610 кг. келади, сўйилганида 58-62% гўшт беради.

Абердин-ангус зот иқлим шароити оғир ва тупроғи кам унумли тоғли ўлка Шотландиянинг шимоли-шарқий қисмида (Абердин ва Ангус графлигида) маҳаллий зотларни яхшилаш йўли билан чиқарилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бу зотли қорамоллар Аргентина, АҚШ, Янги Зеландия, Канада, Уругвай, Австралия, Бразилияда ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалди. Россияга биринчи марта 1933 йилда Англиядан келтирилган, 1961 йилдан кўплаб келтирила бошланди. Волга бўйида Шимолий Кавказда, Уралда, Украинада ва РСФСРнинг Марказий вилоятларида соф зот қорамоллар репродукторлари ташкил этилди.

Германия, Англия, Голландия, АҚШ, Швецияда ва РСФСРда чорва молларининг ем-хашакка бўлган талабини ва ем-хашакнинг тўйимлилигини энергетик жиҳатдан баҳолашнинг янги тизими ишлаб чиқилди.

8.2. Чўчкачиликнинг табақаланиши

Чўчкачилик жаҳон бўйича 35% гўшт маҳсулотини беради. Гўшт масаласини ҳал этишда чўчкачилик чорвачиликнинг тез етилувчан тармоғи сифатида халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга. Умумий гўшт етиштиришда чўчка гўшти салмоғи 20,5%ни ташкил этади. Кейинги йилларда чўчкаларнинг маҳсулдорлиги 20-25% ортди. Чўчка болаларининг етилиши 2 барабар тезлашди, 1 кг. тирик вазн ҳисобига сарфланадиган озиқ миқдори бир ярим марта камайди.

Кўйчилик жун, пўстин, гўшт, сўт беради. Жунининг илтиҳоти толали кўйлар қуруқ иқлимли ҳудудларда тарқалган, бўлиб, жаҳон бўйича кўйларнинг 25%ини ташкил этади.

Ярим илтиҳоти толали жун ва гўштга мўлжалланган кўйлар қулай иқлим шароитига, дағал жунли, териси пўстинбоп, қоракўл зотлари яйлов шароитига мослашган. Кўйлар хайдаб боқишга жуда чидамли. Ем-хашак ва сув билан жуда оз таъминланган ерларда ҳам кўйчиликни ривожлантириш мумкин. Австралия, Шимолий ва Жанубий Африка мамлакатлари, Шарқий

Хитой ва Афғонистон кенг тарқалган. Буюк Британия, Франция ва собиқ СССРнинг ғарбий мамлакатларида интенсив кўйчилик ривожланган.

Жаҳон бўйича 2000 йилда йирик қорамоллар 1 млрд. 268 млн. бош, чўчқалар 1 млрд. бош, кўйлар 1 млрд. 147 млн. бош, эчкилар 492 млн. бош, кўтос 132 млн. бош, отлар 65 млн. бош, хачир 14 млн. бош, туялар 14 млн. бош ва паррандалар 8 млрд. 930 млн. бош эди. Уларни шартли йирик қорамолга айлантириганда 1 млрд. 877 млн. бошни ташкил этади. Шундан 24%и собиқ социалистик мамлакатларда, 12%и ривожланган мамлакатларда ва 54%и ривожланаётган мамлакатлардадир.

Жаҳон бўйича охириги чорва аср мобайнида чорва молларининг шартли йирик қорамолларга айлантирилганда кўпайиб бориши 33%ни ташкил этди. Кўришиб турибдики, яъни бу борадаги кўрсаткич инсониятнинг кўпайиш (43%) даражасига нисбатан анча паст. Шу давр мобайнида отлар сони 16%га, туялар ва кўтослар 4%га камайди, кўйлар 21%га, йирик қорамоллар 36%га ва чўчқалар юқори даражада кўпайди. Жаҳон бўйича ўртача 1 бош сигирдан соғиб олинган сут 1990 йилда 2059 кг.га тенг бўлган бўлса, 2000 йилда 2160 кг. га етди. Ривожланган мамлакатларда эса, 1990 йилда 2911 кг. ни, 2000 йилда 3240 кг. ни, ривожланаётган мамлакатларда 1990 йилда 544 кг, 2000 йилда 635 кг. ни ташкил этди.

АҚШда гўшт этиштирадиган корхоналар, фирмалар билан гўштни қайта ишлаш корхоналари ўртасидаги, кредитлар олиш яхши йўлга қўйилган. Кредит ҳисобига янги техника сотиб олиш, янги чорва биноларини қуриш ва жорий харажатларни қоплаш мумкин. Мамлакатда, айниқса, федерал кредитлар тизими кенг ривожланган. Бу турдаги кредитларнинг 40%и узоқ муддатли ва 20%и қисқа муддатли кредитлардир.

Буюк Британияда ҳар йили 1 млн. тоннадан ортиқ қорамол гўшти истеъмол қилинади. Мамлакатда ўзини-ўзи гўшт билан таъминлаш даражаси 95%, ҳар йили 185-190 минг тонна гўшт экспорт ва 230-240 минг тонна гўшт импорт қилинади. Буюк Британияда ҳар йили 940 минг тонна мол гўшти этиштирилади. Бу жон бошига 22 кг. дан тўғри келмоқда. Этиштирилган гўшт таркибида парранда гўштининг салмоғи юқори. Гўшт асосан оилавий фермерлар томонидан этиштирилади. Буюк Британияда 152 минг фермер бўлиб, улар 12 млн. бошдан ошиқ қорамол боқишадди. 1 та фермерга ўртача 80 бош қорамол тўғри келади.

Гўштни қайта ишлаш саноати Буюк Британияда асосий тармоқ бўлиб, бу иш билан 1,5 минг фирма шуғулланади. Уларда 120 минг ишчи банд.

Кўйчилик ва бошқа тармоқлар.

Жаҳон бўйича кўйлар сони куйидагича:

Собиқ СССРда	135 млн;
Австралияда	169 млн;
Янги Зеландияда	11,3 млн;
Хиндистонда	165 млн;
Эронда	47,5 млн;
АҚШда	13,5 млн;
Аргентинада	32,7 млн;
Туркияда	44,1 млн;
Буюк Британияда	40 млн.

Янги Зеландияда йилига 521 минг тонна кўй гўшти етиштирилади. Бу ўлка кўйгўшти етиштириш бўйича жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди. 29 мингта жун қирқиб пунктлари мавжуд.

Буюк Британияда ҳар йили соф тола ҳолидаги 55-60 минг тонна жун етиштирилади. Улардан 60%и гилам ва газламага ишлатиладиган Кроссберд турига киради. Мериности туридаги жун 5 минг тонна атрофида етиштирилади. Ўзбекистон Республикасида қоракўлчилик асосий тармоқ бўлиб, мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди. Қоракўлчилик тизимида 6 млн. бошдан ортиқ кўй боқилади ва ҳар йили олтинга тенг 2,1 млн. қоракўл тери етиштирилади.

Ҳозирги вақтда жаҳондаги 50 дан ортиқ мамлакатда қоракўл кўйлар боқилмоқда.

Ўзбекистонда етиштирилладиган қоракўл териси энг юқори сифатли бўлиб, улар «Бухороқоракўли» фирма белгиси билан белгиланади.

Собиқ Совет тизими даврида Қирғизистон Республикаси кўйчиликнинг асосий базаси бўлиб, жун етиштириш бўйича учинчи ўринни эгаллаган. Бу ерда ҳар йили 30 минг тонна жун қирқиб олинган. Қораболта шахрида йирик гилам комбинатида эчкиларнинг момиқ ва жун хом ашёсидан гилам тўқилар эди. Мустақилликка эришилгандан кейин кўйчилик тармоқлари қисқартирилиб, 10 млн. бошдан 3,5 млн. бошга, чўчқалар эса 5 мартабага камайтирилди.

2000 йилда кўйлардан 30 минг тонна жун қирқиб олинган бўлса, ҳозирда ҳар йили бундан деярли 3 мартаба кам ёки 10-11 минг тонна жун тайёрланмоқда. Бу эса Қораболта гилам комбинатини ишлатиш учун камлик қилади. Айнан шу сабабли Қораболта гилам комбинати ёпилди.

Қоракўлчилик тармоғи жуда кўп афзалликларга эга. Агар

пахтачилик фермасини ташкил этишда техника, ёнилги-мойлаш материаллари, ўғит, урувлик сотиб олиш, ишлаб чиқариш иморатлари қуриш учун катта маблағ сарф этилса, қорақўлчиликда кўтонларни қуриш, қишда кўйларни озиклантириш учунгина меҳнат ва маблағ сарфланади. 1 чўпонга ўтача 60 та кўй тўғри келади. Австралияда эса бу кўрсаткич 1 та фермер ҳисобига 5 минг бошни ташкил этади.

8.3. Дон етиштириш иқтисодиёти

Донли ўсимликлар банд этган майдон жаҳонда экин майдонларининг 50 фоизини ташкил этади (0,7 млрд. га). 2000 йилда дунёда 2 млрд. тоннага яқин дон етиштирилган. Бу жон бошига 4 ц. дан тўғри келди. 1950 йилда бу кўрсаткич 3 ц. ни ташкил этган.

Дон асосий озик-овқат маҳсулоти бўлиб, саноат учун ҳам ашё ҳисобланади. Масалан, буғдой дони Осиё, Жанубий Европа, Кавказорги ерларига, Хитойга эрамиздан 7 минг йил илгари, Жанубий Америкага 1828 йилда, АҚШга 1602 йилда, Австралияга 1788 йилда келтирилган. Буғдой ҳамма қитъаларда экилади. Улар кузги ва эртапишар буғдой навлари бўлиб, инсоният учун жуда катта аҳамиятга эга асосий озик-овқат маҳсулоти беради.

Шоли ер юзи аҳолисининг 50%и учун асосий озик-овқат маҳсулоти берувчи қадимий ўсимлик тури ҳисобланади. Шоли Хитойда эрамиздан 5 минг йил илгари, Ҳиндистон 2 минг йил илгари пайдо бўлган.

Жаҳон миқёсида дон маҳсулотлари етиштириш даражаси аҳолининг ўсиб бориш даражасидан юқори суръатда ривожланмоқда. Чўпончи, жон бошига ҳар йили 3,5-4 ц. дан етиштирилмоқда. Доннинг импорт этувчи мамлакатлар Фарбий Европа мамлакатлари ҳисобланади. Биринчи жаҳон урушидан олдин доннинг жаҳон миқёсидаги экспорти ҳажми 45 млн. т.ни ташкил этган.

Четга чиқариладиган дон маҳсулотининг 95%и дон ҳолатида, буғдой маҳсулотининг атиги 8%и ун ҳолатида экспорт қилинган. Франция ўзида етиштириладиган доннинг 30%ини экспорт қилади. Уни асосан Европа мамлакатлари (45 млн. т.), Англия, ГФР, Италия, Голландия (5-6 млн. т.), Белгияга (4-5 млн. т.) олади. Доннинг йирик сотиб олувчиси Хитой, Вьетнам, Лаос, Ҳиндистон, Бангладеш, Шри-Ланка, Индонезия ҳисобланади.

АҚШ дон маҳсулотларининг энг катта ҳажмда ишлаб чиқарган мамлакатдир. Жаҳон миқёсида етиштириладиган доннинг

15% шу мамлакат хиссасига тўғри келмоқда. АҚШ эҳтисожи тола таъминлаб, ҳар йили 30-35% донни экспорт қилмоқда. Охириги 10 йилликда АҚШда ҳар йили доннинг ўртача яши маҳсулоти 300-350 млн. тоннани, дон маҳсулоти ҳажмининг йиллик ўртача ўсиши 4,4% ни ташкил этди. Бунга асосан экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига (11,8 млн. гектар) ҳамда ҳосилдорликни (1990 йилда 35 ц. дан 42 ц. га.) ошириш эвазига эришилган.

Дончилик ривожланиш характерига кўра, 2 гуруҳга бўлинади:

1-гуруҳга: Европа мамлакатларида дончиликнинг ривожланиши;

2-гуруҳга: Жуда оз ерга эга ҳамда аҳолиси зич мамлакатларда дончиликни ривожлантириш.

Европа мамлакатларида ўртача жон бошига етиштирилаётган ўртача дон миқдори юқори. (4,9 ц.-3,8 ц.). Бу ерда дон экспортга нисбатан кўпроқ импорт қилинади.

АҚШ, Австралия, Канада мамлакатлари жон бошига дон етиштириш бўйича энг юқори ўринларни эгаллайди (10-11 ц.). Бу мамлакатлар аҳолиси жаҳон аҳолисининг 6,5%ини, ташкил этади, етиштириладиган доннинг 20%ини ишлаб чиқаради.

АҚШ дон етиштириш бўйича энг йирик ҳудуд ҳисобланади. Масалан, буғдой АҚШнинг 42 штатида экилади. АҚШда етиштирилган доннинг 67%ини мақкажўхори дон, 20%ини буғдой, қолган 13%ини поли ва арпага ташкил этади.

Мақкажўхори дони 35 штатда етиштирилади. Дон маҳсулотларини 802 мингдан ортиқ фермер хўжаликлари етиштиради.

Фермерларнинг экин майдони ўртача 216 гектарни, 1 та фермерга тўғри келадиган ер қиймати ва импорт қиймати 776 минг АҚШ долларини, машина ва иншоотлар – 62 минг АҚШ долларини ташкил этади.

1 та оилавий фермер ўртача 30 минг АҚШ доллари қийматига эга бўлган дон маҳсулотларини етиштиради. 1 та фермерга ўртача 2,4 трактор, 1,2 дон комбайни ва 2 автомашина тўғри келади.

1 та фермада 5-6 ишчи хизмат қилади. 2000 йилда АҚШ фермаларида 4,7 млн. трактор, 640 минг дон комбайни шартлилади.

АҚШда ҳар йили 27,3 млн. тонна минерал ўғит ишлаб чиқарилади.

Жаҳон бўйича ҳар йили 1867 млн. тонна дон етиштирилади.

8.4. Техник экинлар етиштириш иқтисодиёти

Техник экинлар ўзига хос хусусияти уларнинг юқори товарлигидир. Пахта техник экинлар орасида энг кўп етиштири-

лади. 1 тонна пахта хом ашёсидан 300-400 кг. тола, 100 кг. мой, 200-250 кунжара ва шелуха олинади.

АҚШда пахта суғориладиган ва суғорилмайдиган майдонларда етиштирилади. Пахта маҳсулотини етиштириш ҳажмини охириги 15-20 йил мобайнида муттасил кўпаяди (6 млн. тонна-20 млн. тонна). Бунга экин майдонларининг кенгайиб бориши (33-34 млн. гектар) сабаб бўлади.

Ҳозирги шароитда жаҳон бўйича етиштирилган 20 млн. тонна толани 30% экспорт қилинади.

Зигир бир йиллик ўсимлик бўлиб, йилига 300 минг тонна етиштирилади. Уни асосий экспорт этувчи мамлакатлар Бельгия, Россия, Польша, Франция, Голландия ҳисобланади. Зигир асосан Буюк Британия, Италия, Япония, АҚШ, Австралияга импорт қилинади.

Картошка - озиқ-овқат маҳсулотидир. У молларга озиқа тариқасида, глюкоза ва спирт олиш учун ҳам ишлатилади.

Охириги йилларда Ўзбекистон Республикасида йилига 300-500 минг тонна картошка етиштирилмоқда, яъни ҳосил 300-500 минг тоннани ташкил этмоқда, 1 гектар ердан 100-120 ц. ҳосил кўтарилмоқда. Германия, Франция, Голландияда бу кўрсаткич 300-350 ц/га ни ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида ҳар йили хорижий мамлакатлардан уруғлик картошка сотиб олишга 100 млн. доллар сарфланади. Чунки, мамлакатимизда картошкачилик учун йилига 15-20 минг тонна уруғлик материали талаб этилади.

Узумчилик ўзаро иқтисодий ёрдам кенгани давлатларида 21,7% майдонда узум етиштирилади.

Собиқ СССРда узум импорти 63,6 млн. тоннани, Германияда — 10 млн. тонна, Югославияда — 2,7 млн. тонна, Венгрияда — 1,7 млн. тоннани ташкил этади.

Мой берувчи ўсимликлар — мой маҳсулотини асосан, пальма ва дала экинлари, зигир, пахта, ер ёнғоқ, кунгабоқар, соя каби ўсимликлар беради. Улар 95% мой берадилар.

Чой, кофе, какао. Чой асосан тропик мамлакатларда етиштирилади. Унинг ўсиши учун вегетация даврида 4000^о ҳарорат йиғиндиси ва 500—600 ммю. ёмғир бўлиши талаб этилади.

Чой асосан Ҳиндистон, Хитой, Японияда, кофе маҳсулотининг 98%и Африкада — Гана, Негерая, Камерун, Бразилияда етиштирилади. Кофенинг 64-100%ини, какаоинг 1,1 млн. тоннасини Африка мамлакатлари етказиб беради. Жаҳон экспортида чой 0,8 млн. тоннани ташкил этади.

Тамаки кўп меҳнат талаб этадиган ўсимлик бўлиб, ватани Жанубий Америка (Перу). 1980 йилда жаҳон бўйича 5,4 млн.

тонна чой ишлаб чиқарилган бўлса, бу кўрсаткич 1990 йилга келиб, 6 млн. тоннани, 2000 йилда 5,4 млн. тоннани ташкил этди. Шу жумладан, АҚШ ва Канадада 1 млн. тонна, Польша, Югославияда 0,4 млн. тонна, Ҳиндистон, Туркияда — 1,2 млн. тонна етиштирилди. Тамаки асосан Болгария, Польша, Югославия ва МДХ, Бразилия, Аргентина ва Хитойда етиштирилади.

Жаҳонда пахта етиштириш

Техник экинлар орасида пахта энг катта аҳамиятга эга. Ундан пахта толаси, мой ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бу борада МДХ мамлакатлари 4-ўринни, Ҳиндистон, Хитой, АҚШ 1- ўринни эгаллайди. 2000 йилда Хитойда 4,5 млн. тонна, АҚШда 32 млн. тонна, МДХда 2,5 млн. тонна, Ҳиндистон 1,5 млн. тонна пахта етиштирилди. Пахтачиликдаги иқтисодий самарадорлик, агросаноат интеграцияси ва унинг концентрациясига боғлиқдир.

АҚШда ҳар йили 4,1-4,2 млн. гектар ерда пахта етиштирилади. Пахта майдонларининг 25% суғориладиган минтақада жойлашган бўлиб, шундан 10%и ингичка толали пахта етиштириладиган ерлардир.

Ўзанинг барбодензе турига мансуб ингичка толали навлар 1,8 млн. гектар ерга, гербитут турлари 1,2 млн. гектар ерга экилади.

Ўрта толали пахта жаҳонда 30 млн. гектар ерга экилади.

АҚШда ўртача толали пахта 125-130 кунда етилади.

«Дехътапайин-20», «Станвили-453» навлари ва бошқа навлар экилади. Бозор конъюнктурасига ва об-ҳаво шароитларига қараб 2650-2850 минг тонна пахта етиштирилади.

Етиштирилган пахтанинг 50%и экспорт қилинади. Жаҳон бозорида пахтанинг, аввало, ранги, толасининг узилиши, оғирлиги (гр.), ифлосланганлик даражаси ҳисобга олинади. Пахта толаси ана шу белгиларга кўра, 7 та навга бўлинади. 11 баллга эга бўлган тола яхш, 41 баллга эга бўлган тола ўртача, 71 баллга эга бўлган тола ёмон ҳисобланади.

Товарнинг нархи ҳам шунга боғлиқ. Ўртачадан юқори баҳоланиб, 11 баллга эга бўлса тола қимматроқ, 51, 61 ва 71 баллга эга тола, аксинча ўртача қимматдан паст туради. Ҳар бир той тола «Спинлаб» фирмасининг асбоби ёрдамида 7 та белги бўйича текширилади.

Толани классификациялаш натижалари пахта заводига жўнатилади.

Пахта хом ашёсига пахта заводларида биринчи ишлов берилади. 1 тонна хом ашёдан 300-400 кг. тола, 100 кг. мой ва 200-250 кг. кунжара олинади. Пахта МДХ мамлакатларида

фақатгина суғориладиган ерларда, АҚШда эса суғорилмайдиган ерларда ҳам, Ҳиндистонда лалмикор ерларда ҳам етиштирилади. Охириги йилларда жаҳонда пахтачилик ривожланишини интенсивлаштириш эвазига ҳар йили етиштирилган пахта 6 млн. тоннадан 18 млн. гача етди.

Жаҳон пахтачилиги охириги 10 йилликда интенсивлаштириш эвазига ривожланди. Агар ўтган асрнинг 20- йилларида жаҳонда 1 гектар ер ҳисобига ўртача 2 ц. пахта толаси олинган бўлса, бу кўрсаткич 50- йилларда 4 ц. ни, Мисрда 8 ц. ни, Мексикада 9 ц. ни, АҚШда 5,5 ц. ни, Туркияда 7 ц. ни ташкил этди.

2000 йилга келиб, жаҳон миқёсида 34 млн. гектарга пахта экилди, 20 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқарилиб, учдан бир қисми экспорт қилинди. Техник экинларнинг, шу жумладан, гўзанинг хусусияти шундаки, уларнинг товарлилик даражаси юқори, етиштириш жараёнида сарфланадиган меҳнат доғли экинларга сарфланадиган меҳнатдан кўп. Техник экинлар кўпинча аҳоли зичлиги юқори бўлган мамлакатларда экилади.

Дунё бўйича пахта етиштириш салмоғи мамлакатлар бўйича қуйидагича: Хитой — 24%, АҚШ — 20%, Ҳиндистон — 13,4%, Покистон — 9%, Ўзбекистон — 6,3% ва бошқалар — 23,4%.

Дунё бўйича жами толалар истеъмолида пахта улуши қуйидагича бўлган:

1968 й. — 60%; 1980 й. — 47%; 2000 й. — 45,1%.
1974 й. — 52%; 1986 й. — 47,5%;

Охириги 10-12 йил мобайнида пахта ишлаб чиқариши ҳажми жаҳон бўйича ўртача 18,5 млн. тонна толага тенг бўлган. Пахта маҳсулотини ўртача ўсиш суръати 2% ёки 370 минг тоннани ташкил этган.

2000 йилга келиб дунё бўйича майдони 35,2 млн. гектарда пахта етиштирилган, ҳосилдорлик эса, — 26,7 ц./га тўғри келган.

Жаҳон бўйича қанд маҳсулоти қуйидаги миқдорда ишлаб чиқарилган:

1940 й. — 28 млн. 600 минг тонна;
1960 й. — 42533 минг тонна;
2000 й. — 86385 минг тонна.

Шундан, 7941 минг тонна МДХ мамлакатлари, 5700 минг тоннаси Куба, 4794 минг тоннаси Хитой, 22452 млн. тоннаси ривожланган мамлакатлар ва 40827 минг тоннаси ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади.

Қанд лавлагининг 85 фоизи, ривожланган мамлакатларда интенсив асосда, хусусан, алмашлаб экишни жорий этиш, минерал

ўғитлардан самарали фойдаланиш эвазига стиптирилади. Айван шунлар эвазига жаҳон миқёсида ҳам экин майдони, ҳам ялпи ҳосил миқдори ўсиб бормоқда. Шакар қамшидан олинадиган қанд асосан ривожланаётган мамлакатларда ҳамда Куба ва Хитойда ишлаб чиқарилмоқда. Жаҳон миқёсида 2000 йилда 113 млн. тонна қанд маҳсулотини ишлаб чиқирилди. Францияда бу борадаги кўрсаткич 4,5 млн., АКШда — 6,7 млн., Хиндистонда — 13,5 млн., Германияда — 4,6 млн., Хитойда — 7 млн., Австралия, Таиланд, Мексикада 10,7 млн. тоннани ташкил этади.

Уша йилли жаҳонда аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган қанд маҳсулотлари 20 кг. га тўғри келди.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

30.

Қисқача хулосалар

Дон етиштиришда ривожланган мамлакатларнинг ҳиссаси айниқса, катта.

Энг кўп дон етиштирувчи мамлакатлар АҚШ, Канада, Россия, Қозоғистон ҳисобланади. Техник экинларнинг асосий салморини, пахта, қанд лавлаги ташкил этади. Улар озиқ-овқат ҳамда енгил саноат тармоқлари учун асосий хом ашё хизматини ўтади.

Дунё бўйича 32 млн. гектар ерга пахта экилиб, гектаридан 10-60 ц. ҳосил кўтарилади. Пахтатачиликни, айниқса, меҳнат ресурслари билан юқори даражада таъминланган ҳудудларда ривожлантириш тавсия этилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон бўйича неча минг тонна ялли маҳсулот этиштирилади?
2. Жаҳон бўйича неча гектар ерга дон экилмоқда? Дон этиштиришда қандай иқтисодий кўрсаткичларга эришилмоқда?
3. Ўсимликчилик маҳсулотларини этиштиришда механизация ишларининг салмоғи қай даражада?

Асосий адабиётлар

1. Мировой рынок в 1990-91 г. и перспективы на 1992 (Бики – 1991 г. № 58, стр 5-7).
2. Конъюнктура рынка (Бики – 1991 г. № 58, стр. 4).
3. Мелюхина О.Г. Фермерский зерной рынок в США – его организация и особенности цено образования. - М.: ВНИНГЭИ, Агропром, 1992.
4. Лучкина С.А. Межотраслевая координация в мясном подкомплексе, США. Журнал. – «АП производства опыт, проблемы». № 3, 1991.
5. Терентьев А.С. Организация производства, переработка и реализация говядины в Великобритании, Журнал – «АП производства, опыт, проблемы». № 4, 1991.
6. Белова С.М. Пути уменьшения потери права и переработка молока. – ВНИИТЭИ – 1991.

ЖАҲОН БОЗОРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИ САВДОСИ

9.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдосини тартибга солиш механизмлари

Халқаро савдода иштирок этаётган товарларга бўлган талаб ва таклиф савдо чора-тадбирлари асосида қисман тартибга солиб турилади. Миллий иқтисодиёт, бошқача қилиб айтганда, айрим олинган давлат иқтисодиёти товарларнинг дунё нархига кучли таъсир эта олмайди. Ҳар бир давлат иқтисодиёти олдида турли даврларда турлича вазифалар қўйилади ва улар турли иқтисодий дастаклар, чора-тадбирлар ёрдамида ечилади. Масалан, агарда давлат ўзининг товар ишлаб чиқарувчилари учун баҳони оширмоқчи бўлса, мамлакатдаги импортни камайтиради ёки экспортни кескин оширади. Ҳар икки ҳолат ҳам мамлакат ичида товар ишлаб чиқарувчилар маҳсулотига нархнинг ошишига олиб келади.

Импортни қисқартириш асосан импорт тарифлари ўрнатилган билан амалга оширилади. Бошқача қилиб айтганда, мамлакатда сотилаётган импорт товарлари учун кўпроқ миқдорда солиқ ўрнатилади. Бу, ўз навбатида, унга бўлган талабни қисқартиради.

Экспорт ҳажмини ошириш учун эса экспорт қилинаётган товарларга давлат томонидан субсидиялар берилади. Бу ҳам экспорт қилинаётган товарлар рақобатбардошлигини оширади ва экспортнинг ҳажми ошишига ижобий таъсир қилади.

Импортни камайтиришнинг яна бир йўли — бу, импорт қилинаётган товарлар турларига квоталар ўрнатишдир. Бу квоталар, импорт квоталари, деб юритилиб, давлатга бирор турдаги маҳсулотни импорт қилиш ҳажмини белгилайди. Албатта, бу чекланиш импорт тарифига нисбатан анча самарасиз. Чунки иқтисодий манфаат божхона хизматлари кучли ривожланмаган давлатларда импорт квотасини унчалик тан олмайди ва унинг тез-тез бузилишига олиб келади.

Импортни чеклаш (импорт тарифи ва импорт квотаси воситалари билан) «савдо протекционизми» тушунчасида ўз ифодасини топади. Бу чора-тадбирлар ўз имкониятларини тугатган ҳолда давлат томонидан ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини қатъий нархларда сотиб олиш амалга оширилади. Шу йўл билан таклиф талабдан ошиб кетишининг олди олинади.

Ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш мақсадида баъзан ишлаб чиқариш квоталари ҳам қўлланилади. Европанинг айрим давлатларида импорт субсидияси ҳам қўлланилади. Масалан, Францияда Европа Ҳамжамияти давлатларидан импорт қилинаётган айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларига импорт субсидияси ҳам ўрнатилган.

9.2. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улгуржи ва чакана савдоси

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчиларни шартли равишда 2 гуруҳга —шаклланган бозор институтлари ва бошқа тайёрловчиларга бўлиш мумкин. Шаклланган бозор институтларига харидор ва сотувчилар иштироки учун махсус ихтисослашган жойлар ташкил этилган. Буларга, аввало, товар биржалари, улгуржи савдо ва аукционлар киради.

Дон ва чорва моллари, одатда, савдо биржаларида сотилади. Биржалар товарларнинг юқори даражада стандартлашган бўлишини талаб қилади. Ҳозирда товар биржаларида реал товар иштирок этмайди. Савдо фьючерс шартномалари устида бўлади. Яъни шартномалар олди-сотдиси амалга оширилади. Ҳозирда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдосининг 10%и товар биржаларида амалга оширилади. Дунё савдосидаги нархлар учун асос қилиб товар биржалари нархлари олинади. Қолган бозорлардаги нархлар ҳам товар биржасидаги нарх асосида ўрнатилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг катта қисми улгуржи бозор ва аукционларда сотилади. Улгуржи бозор ва аукционларда асосан чорва моллари, сабзавотлар, мевалар, гуллар ва тамаки сотилади.

Аукционларнинг 2 та асосий ва шароитдан келиб чиққан ҳолда ўтказилган 3 та иккиламчи тур мавжуд:

Асосий аукционга Англия ва Голландия аукционлари киради.

Англия аукционида товар сотиб олувчилар ўзаро рақобатга киришадилар ва товар нархи ошиб боради.

Голландия аукционида товарнинг дастлабки нархи баланд қўйилади ва савдо жараёнида у пасайиб боради. Бу аукцион АКШда қисман, Канада ва Европа давлатларида яхши ривожланган. Бундан ташқари иккиламчи аукцион, бир марта рақобатланувчи аукцион ва ёниқ аукционлар мавжуд.

Дон ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, чорва моллари кўпгина давлатларда хусусий улгуржи савдо билан шуғул-

ланувчи воситачилар, савдо ва қайта ишлаш билан шуғулланувчи фирмалар томонидан харид қилинади. Улар агентлар ва олиб-сотарларга бўлинади. Агентлар сотувчи ва олувчини учраштиради, ўзлари сотиб олмайди, ўртада воситачилик вазифасини бажаради. Уларга озиқ-овқат брокерлари комиссиянерлари киради. Олиб-сотарлар товарларни сотиб олиб, ўзлари уларни мустақил сотадилар. Олиб-сотарлар ўзларига таваккалчилик (риск) асосида иш юритадилар.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи фирмалар фермерлар билан тўғридан-тўғри шартномалар асосида ҳам маҳсулот сотиб оладилар.

Бир қисм қишлоқ хўжалик маҳсулотлари фермерлар кооперативлари томонидан сотиб олинади.

АҚШда товар-кредит коорпарациялари мавжуд бўлиб, улар давлат дастури асосида фермерлардан товарлар сотиб оладилар.

Ривожланган давлатлар чакана савдосида чакана савдо занжирлари, супермаркетлар ва савдо марказлари асосий ўрин тутади.

Чакана савдо занжирлари — бир фирмага қарашли энг камида 11 та дўкони бўлган савдо тармоғидир. Ҳозир АҚШда 60% қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чакана савдоси шу тартибда амалга оширилади.

Супермаркетлар — савдо ҳажми 400-2500 м² бўлган савдо дўконларидир.

Савдо дўконлари 2500 м² дан кам бўлмаслиги керак.

Европа Ҳамжамятида 60-80% қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чакана савдоси супермаркет ва савдо марказларида амалга оширилади.

Дунёнинг ривожланган давлатларида озиқ-овқат маҳсулотларини уйдан ташқарида истеъмол қилишнинг улуши ошиб бомроқда. Овқатга сарфланаётган харажатларнинг АҚШда 43, Европа давлатларида 25 фоиз уйдан ташқарида сарфланмоқда.

Қисқача хулосалар

Импортни қисқартириш асосан импорт тарифлари ўрнатиш билан амалга оширилади. Импортни камайтиришнинг яна бир йўли — бу, импорт қилинаётган товарлар турларига квоталар ўрнатишдир. Импортни чеклаш (импорт тарифи ва импорт квотаси воситалари билан) савдо протекционизми тушунчасида ўз ифодасини топади.

Экспорт ҳажмини ошириш учун эса экспорт қилинаётган товарларга давлат томонидан субсидиялар берилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси билан шуғулланувчиларни шартли равишда 2 гуруҳ шакллانган бозор ва бошқа тайёрловчига бўлиш мумкин.

Ҳозирда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдосининг 10%и товар биржаларида амалга оширилади.

Ривожланган давлатлар чакана савдосида асосий чакана савдо занжирларини супермаркетлар ва савдо марказлари ташкил этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон бозорида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдо-сининг ўрни қандай?
2. Импортни чеклашнинг қандай усуллари бор?
3. Экспорт ҳажмининг ошишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

Асосий адабиётлар

1. Мировой рынок в 1990-91 г. и перспективы на 1992 (Бики – 1991 г. № 58, стр 5-7).
2. Конъюнктура рынка (Бики – 1991 г. № 58).
3. Мелюхина О.Г. Фермерский зерной рынок в США – его организация и особенности цено образования. - М.: ВНИНГЭИ, Агропром, 1992.
4. Лучкина С.А. Межотраслевая координация в мясном под-комплексе, США – АП производства опыт, проблемы. № 3, 1991.

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТЕХНИКАВИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИОНАЛ РИВОЖЛАНИШДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎРНИ

10.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг табиий шароитлари, ривожланиш омиллари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг жойлашиши

Дунёда ишлаб чиқариш кучлари ўсиб бориши билан жаҳон қишлоқ хўжалиги тараққиётида ҳам катта ўзгаришлар юз бермоқда. Олдин қишлоқ хўжалиги асосан табиий-иқлим шароитига боғлиқ ҳолда ривожланган бўлса, ишлаб чиқариш кучлари ўсиши билан бу боғлиқлик қисман камайиб бормоқда. Илм-фан ривожланиши натижасида экинларнинг табиий шароитларга мос янги, серҳосил навлари, сермахсул, зотли чорва моллари яратилмоқда. Бундан ташқари иссиқхоналарнинг қурилиши илгари етиштириш мумкин бўлмаган экин турларини совуқ зоналарда ҳам етиштириш имконини бермоқда.

Техниканинг ривожини сув билан кам таъминланган ерларга сув олиб келиш ёки ер ости сувларидан самарали фойдаланиш имконини яратди. Транспорт, йўлларнинг ривожланганлиги, музхоналарнинг пайдо бўлиши кабилар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш тамойилларини ўзгартириш имконини берди. Энди тез бузулившан ва асосан истисмолга мўлжалланган маҳсулот турларини аҳолига яқин ерларда эмас, балки энг катта самара берадиган ерларда етиштириш имконияти туғилди. Бир сўз билан айтганда, ишлаб чиқариш кучларининг тез ривожланиши жаҳон қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш омилларидан, энг аввало, ердан фойдаланиш имкониятларини кенгайтirmoқда. Шу билан биргаликда дунё аҳолисининг тез кўпайиб бориши ва мавжуд аҳолини баланслашган озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилаш зарурати жаҳон қишлоқ хўжалигининг тез суръатлар билан ривожлантиришини талаб қилади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришга қулай жойларнинг асосий қисми ўзлаштирилиб бўлганлиги жаҳон иқтисодиёти олдида катта муаммоларни вужудга келтиради. Чунки қишлоқ хўжалигига янги ишлаб чиқариш омилларини жалб этиш нисбатан анча қимматга тушади. Бу, ўз навбатида, жуда катта молиявий ресурсларни талаб қилади. Жаҳон давлатлари иқтисодий ривожланиш даражасининг ҳар хил бўлиши

бу масалани янада мураккаблаштиради. Чунки янги ўзлаштирилиши мумкин бўлган ерларнинг асосий қисми иқтисодиёти паст ёки ривожланаётган давлатларга тўғри келади.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш табиий шароитларга (ҳарорат, рельеф, намлик билан таъминланганлик ва ҳ.з.) боғлиқлигини йўқотиш мумкин эмас.

Қишлоқ хўжалиги учун ер юзининг текис қисми катта аҳамиятга эга. Маълумотларга кўра, ер юзининг текис қисми 57%ни ёки 84,9 млн. кв. км. ни ташкил этади. Шундан 16,3 млн. кв. км. музликлар, 3,2 млн. кв. км. кўллар, сув ҳавзалари ва дарёлардир. Тоғлар билан 64 млн. кв. км. банд. Жами қуруқликнинг 22,5 млн. кв. км. қишлоқ хўжалиги учун яроқли эмас. 37,5 млн. кв. км. ўзлаштириш учун жуда катта маблағларни талаб қилади. Бу харажатлар учун жаҳон иқтисодиёти ҳали тўлиқ тайёр эмас. Бор-йўғи 9 млн. кв. км. ёки жами қуруқликнинг 6%и ўзлаштириш учун катта харажатлар талаб қилинмайдиган захира ерлардир. А.М.Рябчиковнинг маълумотларига кўра, ер юзи қуруқлигининг 13%и (қишлоқ аҳоли пунктлари ва чорва фермалари ерлари билан биргаликда) қишлоқ хўжалиги билан банд. Яйлов ва пичанзорлар 19%ни ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, ўсимликчилик ва чорвачиликда ер юзи қуруқлик қисмининг 32%идан фойдаланилаётти. Европада қуруқликдаги ернинг 32 фоизи ўсимликда банд, ва 19 фоизи яйлав ва пичанзорлардан иборат. Бу кўрсаткичлар мутаносиб ҳолда Осиёда 21 ва 15, Африкада 11 ва 23, Шимолий Америкада 12 ва 18, Жанубий Америкада 8 ва 19 ва Австралияда (Океания давлатлари билан биргаликда) 5 ва 51%ни ташкил этади. Бу борадаги кўрсаткичлар давлатлар ўртасида ҳам кескин фарқ қилади. Энг катта ер майдонига эга давлатларда бу кўрсаткичлар тегишли равишда қуйидагичадир: Россияда 12 ва 18, Канадада 5 ва 12, Хитойда 12 ва 27, АҚШда 18 ва 23, Бразилияда 4 ва 14, Австралияда 5 ва 54, Хиндистонда 51 ва 7 ва Аргентинада 12 ва 40%.

Қишлоқ хўжалигини юритишда ҳароратнинг аҳамияти ҳисобга олинган ҳолда ер юзи қуйидаги 4 та катта зонага бўлинган:

1. Совуқ зона. Бу зонада ҳарорат 1200 даражадан паст. Бу зонанинг ўзи ҳам 2 га бўлинади: А) жуда совуқ (400 даражадан паст) ва б)совуқ (400-1200 даража). Бу зонада айрим эртаги сабзавотлар етиштириш мумкин.

2. Ўртача (етарли) ҳароратдаги (1200-4000) зона. Бу зонада буғдой, маккажўхори, шолі, соя, қанд лавлаги ва турли дуккакли экинлар етиштирилади.

3. Илиқ (4000-8000) зона. Пахта, кузги бугдой ва бошқа кўп йиллик экинлар (мевалар) етиштирилади.

4. Иссиқ (8000 дан юқори) зона.

Қишлоқ хўжалигини юритишда намликнинг, сувнинг аҳамияти катта. Бу, айниқса, илиқ ва иссиқ зоналарда муҳим омилдир. Чунки бу зоналарда ўсимлик талаб қиладиган намликнинг камайиш коэффициентини 0,5дан юқори. Бу эса кўшимча суғоришни талаб қилади. Акс ҳолда ҳосилдорлик жуда паст бўлади, айрим ҳолларда эса мутлақо маҳсулот олиш мумкин эмас. Шунунини билан жаҳон қишлоқ хўжалиги 3та зонага бўлинади:

- намлик билан яхши, етарли таъминланган зона;
- намлик билан камроқ таъминланган зона;
- намлик билан жуда паст даражада таъминланган, қуруқ зона.

Ҳозирда суғориладиган зоналарда 1 га экин майдонига 12000-14000 куб.м. сув (ларланишлар ва ариқларди ер остига сингиб кетишлар билан бирга) сарфланмоқда. Бугунги кунда жами дарёлар ва ер ости сувларидан 2500 куб.км. ёки жами тоза чучук сувнинг 6%и қишлоқ хўжалиги учун ишлатилмоқда. Сув билан энг яхши таъминланган давлатларга Бразилия, Россия, Ҳиндистон, Хитой, Канада, АҚШ, Колумбия, Австралия ва Зоир киради. Жаҳон қишлоқ хўжалиги ирригация тизимининг ривожига кўра, 10 та зонага бўлинган. Ўзбекистон Республикаси ирригация тармоғи энг яхши ривожланган давлатлардан саналади.

Ривожланган мамлакатларга АҚШ, Япония, Буюк Британия, Франция, Италия каби мамлакатлар киради. Улар жаҳон ҳудудининг 8%ини ва бу мамлакатлар аҳолиси дунё аҳолисининг 14%ини ташкил этадилар.

Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалигининг иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврлардаги ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларда фан-техника инқилоби ютуқларидан фойдаланиш ва хўжаликларни йириклаштиришни талаб этадиган саноатлашнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида таъсири яққол сезиладиган бўлади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни концентратциялаш жараёни кучли бўлиши натижасида майда ва ўрта-ҳол фермерлар оммавий равишда тутаб борди. Монополистик капитал ҳукмронлиги кучаймоқда, деҳқонларнинг ўз ерларидан ҳайдаб чиқарилиши, монополияларнинг меҳнаткашлар ҳуқуқларини поймол қилиши деҳқонлар ҳамда фермерларнинг қаршилигига учрамоқда. Масалан, жаҳон бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий экспорттери АҚШ, ривожланган мамлакатлардаги бугдой экспортининг 45%ини, макка донининг 55%ини,

арининг 10%ини ва пахтанинг 33%ини стказиб беради. Йирик капиталистик мамлакатлар конъюнктурасини сақлаб қолиш мақсадида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари этиштиришда ҳар хил йўл-йўриқлардан фойдаланилади.

Англияда субсидия тартиқасида фермерларга азот ва фосфор ўритлари қийматининг 40-50 фоизи берилади.

Францияда субсидия ҳисобига суғориш ишлари сарфининг 45%ини ва йўл қуриш ишлари харажатлари ҳукумат зиммасида. Юқоридаги мамлакатларда, интенсифлаштириш эвазига майда фермерлар синиб, йирик хўжаликлар тикланмоқда. АҚШда охириги 20 йил мобайнида 2,6 млн. майда фермерлар синган.

Ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг машина тизимига ўтиши 10-15 йилни талаб этди.

Қишлоқ хўжалигини тракторлар билан таъминлаш 1960 йилга нисбатан Нидерландияда 7, Германияда — 10, Данияда — 10, Италияда — 7 мартабагача ошган.

АҚШда фермерлар томонидан этиштирилган маҳсулотни истеъмолчиларга ташиб ўтиш мақсадида (500 млн. т. юкни) 25 минг рефрижераторлар хизмат қилмоқда. Чорва молларини ташувчи машиналарни 1 таси 80 та йирик қорамол, 260 та чўчка ва 6 минг бош паррандани ташиб ўтиш имконига эгадир.

Калифорния штатида мамлакатдаги помидор маҳсулотининг 90%и этиштирилади. Техас штати мамлакатда мол гўштини этиштириш бўйича биринчи ўринда туради.

АҚШ қишлоқ хўжалиги этиштириладиган мева, сабзавот, поллиз, картошка, гўшт, тухум, маҳсулотларини тоза сақлаш мақсадида омбор ва совитчи-музхоналар билан таъминланган. АҚШда суғориш тизими деҳқончиликда 15% майдонда жорий этилган, суғориладиган ерларда этиштирилган маҳсулот мамлакатда этиштириладиган маҳсулотнинг $\frac{1}{3}$ қисмини ташкил этади.

АҚШ ҳар йили 140-150 млрд. доллар қийматига эга бўлган маҳсулотни, шу жумладан 45 млн. тонна макка дони, 36 млн. тонна буғдой, 20 млн. тонна ловия экспорт қилади. АҚШдаги озиқ-овқат подкомплекс юқори даражада ривожланган маркетингга эга. АҚШ қишлоқ хўжалигида асосан оилавий фермерлар фаолият кўрсатади. Улар қишлоқ хўжалиги корхоналарининг 99%ини ташкил этиб, мамлакатда этиштирилган ялпи маҳсулотнинг 93%ини беришади.

Озиқ-овқатнинг қолган қисми акционерлик компаниялари ҳисасига тўғри келади.

2000 йилдан АҚШда 2,1 млн. оилавий фермер фаолият

кўрсатди. Битта оилавий фермер ҳар йили ўртача 83 минг долларлик маҳсулот етиштиради. Фермерларнинг ҳар бири ўртача 187 гектар ерга. Ҳар гектар ер қиймати 250 минг долларга тенг. 2-3 ишчи ва 140 минг доллар қийматига эга бўлган ишлаб чиқариш фондларига эга.

Буюк Британияда фермерларнинг 50%и ерни ижарага олади, қолганлари асосан майда ва ўртаҳол фермерлардир. Ўртача ҳар бир фермер 50 гектар ерга эга. 2-20 гектар ерга эга фермерлар ҳам учрайди.

Буюк Британияда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи чорвачилик ҳисобланади. Чунки, бу мамлакат табиий яйлов ва пичанзорларга бой. Бу 1 бош сизгирдан соғиб олиннадиган сут кунига 4350-5000 литрни ташкил этади.

Товар-сут маҳсулоти етиштирадиган фермерларда ўртача 70 бошдан зиёдроқ қора-мол сақланади. Кейинги пайтларда 10 литр сунинг таннари 18 пенсадан 11 пенсага қисқарди.

Буюк Британияда ўсимликчилик тармоғи ялпи маҳсулотнинг 30%ини беради. Шундан 8%и мева, сабзавот, 5,4%и картошка, 9,5%и дон маҳсулоти ва 2,1%и қанд лавлагидир.

10.2. Жаҳонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва унинг истеъмоли ривожланиш унинг асосий тенденциялари

Жаҳон қишлоқ хўжалиги олдида турган энг асосий вазифа — дунё аҳолисини баланслашган озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдир. Бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳеч қандай қайта ишловларсиз истеъмол қилиш ва қайта ишлаш саноати учун керакли маҳсулотларни стқазиб бериш йўли билан амалга оширилади.

Дунё давлатлари аҳолисининг миқдори ва ўсиш суръатлари турлича бўлиши қатор мураккабликларни юзага келтиради. Бугунги кунда аҳолининг катта қисми Хитой, Ҳиндистон, Япония, Шимолий ва Жанубий Корея, Вьетнам каби давлатларга тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг катта қисми эса Европа давлатлари, АҚШ, Канада, Россия давлатларида етиштирилади. Африка, Латин Америкаси, Осиёнинг ривожланаётган қатор давлатлари асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғилланишса-да, умумий иқтисодий таъминот ривожланишининг паслиги аграр тармоқ самарадорлиги кескин пасайишига сабаб бўлмоқда. Натижада ер юзи аҳолисини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан бир меъёрда таъминлашда катта қийинчиликлар вужудга келмоқда. Ер юзи табиий-иқлим шароити, намлик билан таъминланганлиги каби қатор объектив сабабларга кўра,

турли минтақаларда турли қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилади. Масалан, дон ва айниқса, озиқ-овқат учун энг қимматли бўлган буғдой АҚШ, Канада, Европа давлатлари, Хитой ва Россияда кўпроқ етиштирилади. Албатта, Осиё ва Африканинг айрим давлатларида ҳам буғдой етиштирилади. Лекин унинг сифати, миқдори, ҳосилдорлиги етарли даражада эмас. Техника экинлари ва шоли кўпроқ Осиё, сабзавот Европа давлатларида етиштирилади. Чорвачилик маҳсулотлари ер юзининг барча минтақаларида етиштирилсада, унинг миқдори турли зоналарда турлича. Африкада қишлоқ хўжалиги, жумладан, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ҳажми жуда кам. Африканинг цецечивини учрайдиган минтақаларида чорвачилик деярли ривожланмаган. Ўсимлик ёғи учун маҳсулотлар асосан АҚШ, Аргентина, Жанубий Европа давлатларида етиштирилади. Экватор атрофида жойлашган давлатларда кўпроқ меваларнинг шу минтақаларга хос турлари — мандарин, апельсин, банан кабилар етиштирилади. Бу ҳолат кучли товар айрибошлаш йўлга қўйилишини, давлатлар, минтақалар ўртасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдосининг яхши ривожланишини талаб этмоқда. Мамлакатлар иқтисодиётининг жуда нотекис ривожланганлиги, турли сиёсий сабаблар бу масалани самарали олиб боришда катта қийинчиликлар туғдирмоқда. Шунга қарамасдан, дунё аҳолисини қишлоқ хўжалиги, айниқса, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилаш борасида қатор ишлар амалга оширилмоқда. Бу йўналишларга қуйидагилар киради:

- турли сабабларга кўра (уруш, давлат тўнтариши, катта табиий офатлар) ўз аҳолисини минимал озиқ-овқат билан ҳам таъминлай олмаётган давлатларга бир ёки кўп марталик ёрдам кўрсатиш. Бу турдаги ёрдам бериш заруратини камайтириш йўллари топиш устида БМТ ва ривожланган давлатлар тинмай ишламоқдалар. Албатта, бу турдаги ёрдамни камайтириш учун, энг аввало, урушларнинг олдини олиш, дунёда тинчлик ўрнатиш устида ҳаракатлар қилинмоқда;

- ривожланаётган давлатларга ривожланган давлатлар томонидан жуда паст фоизларда кредитлар (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш учун) ажратиш йўли билан, баъзан эса гуманитар ёрдам сифатида маҳсулотлар етказиб бериш. Бу асосан иқтисодиёти бир томонлама ривожланаётган жуда камбағал ва қишлоқ хўжалигини юритиш мумкин бўлмаган давлатларга нисбатан амалга оширилади.

- ривожланаётган давлатларда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга йўналтирилган ёрдамлар. Бу энг мақбул йўналиш бўлиб дунёда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш кў-

пайишига, мавжуд имконият ва омишларнинг ишга туширилишига, натижада дунё аҳолисини шу маҳсулотлар билан таъминлаш яхшиланishiга олиб келади. Кейинги 30 йил ичида шу йўналиш асосий ҳисоланди ва бу борада қатор амалий ишлар қилинди. Жумладан, Мексикада яратилган тез-ишсар, сувга чидамли, сифати яхши серҳосил буғдой навининг кўтилаб Африка ва араб давлатларига жойлаштирилиши ўтган аср 80-йилларига келиб, бу давлатларда буғдой етиштириши кўпайишини таъминлади. 80-йилларнинг охирига келиб, уларнинг айримлари буғдой экспорт қиладиган давлатларга ҳам айланishiди. Англия, АҚШ, Италия ва Исроилда яратилган сўт йўналишидаги қорамолларнинг янги зотлари дунё давлатларига қисман тарқатилиши бу борадаги вазият яхшиланishiга олиб келмоқда.

Жаҳон қишлоқ хўжалиги тараққиети дунё давлатлари иқтисодиётининг ривожланishi даражаларига боғлиқ. Дунёнинг ривожланган давлатлари ҳозирги кунда ўз қишлоқ хўжалигининг ривожланishi учун 350 млрд. АҚШ доллари миқдориде субсидия ажратмоқдалар. Бу ҳам шаклий самара бермоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш ишларини йирик компаниялар қўлларида. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва сотиш ишларини монополистик компаниялар эгаллаб олганлар. Маҳсулотларнинг саноат йўли билан қайта ишлаш ва хўжаликларни техника билан қайта қуролантириш учун фермерларга кредит бериш, шу компаниялар эътиборида.

Туркия аҳолиси 50 млн. нафарини ташкил этади. Бу ерда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи деҳқончилик ҳисобланади. Мамлакатда 22 млн. га ер ҳайдалиб экилади. Дон экинлари майдони 15 млн. га, ҳосилдорлиғи 20,4 ц/га.

Пахта 724 минг гектар ерга экилади. Меванинг 38%, пахтанинг 22%, сабзавотнинг 13% фоизи экспорт қилинади.

Маълумки, АҚШ гўзанинг ер юзида энг кенг тарқалган гопишум Хирзутум нави ватани ҳисобланади. Бутун ер қуррасидаги пахта етиштириладиган 33 млн. гектарнинг 30 млн. гектарига гўзанинг шу турига мансуб навлари экилади. АҚШда бозор конъюнктураси ва об-ҳаво шароитларига қараб, йилига 2150 – 2850 минг тонна пахта етиштирилади.

Пахтани жаҳон бозорида сотишда, энг аввало, унинг ранги, толаси узунлиги, пишини муддати, узилганда чўзилиши, нисбий узиллиш оғирлиги, ифлосланганлик даражаси ҳисобга олинади. Шу белгилар асосида пахта 7 та навга бўлинади. Шунда 11 баллга эга бўлган тола элита, 41 балл олган тола ўртача, 71 балл олган тола ёмон ҳисобланади.

Агар тола ўртачадан юқори баҳоланиб, 11, 21, 31 баллга эга бўлса, у ҳолда бундай тола қимматроқ туради ва бунда жаҳон бозорида ўртача қийматига қўшимча коэффициент қўшилади. Агар 51, 61, 71 балдан юқорироқ бўлса, аксинча, ўртача қийматдан пасайиши юз беради.

Ҳар бир той тола «Скиплаби» фирмаси асбоби ёрдамида пахта маркентингнинг юқорида қайд этилган 7 та белгисин бўйича текширилади. Толани классификациялаш натижалари пахта заводига жўнатилиб, ҳар бир тойга ёпиштирилади.

Фермер толанинг қасрдалигини ва қандай баҳоланганлигини билади. У харидор топгандан сўнг, унга фалон рақамлик шунча тойлари ортиб бериш кераклигини омбор хизматчисига қўнғироқ қилиб, айтиб қўйса, кифоя.

АҚШдаги пахта заводлари катта эмас. Пахта тозалаш машиналарининг умумдорлиги соатига 10-15 той (ёки 2-3 тонна). Завод қошида 11 минг тойдан иборат тайёр маҳсулот сақланадиган 3 та катта омбор бор, умумий сифими 6-7 минг тонна бўлган бу омборлар 600 фермерга хизмат қила олиш қўрбига эга. Пахта АҚШда 14 штатда етиштирилади.

Ўзбекистон Республикаси жаҳонда пахта етиштириш бўйича тўртинчи ўринда туради. Республикаси хрижий мамлакатлар билан савдо алоқасидан тушган даромаднинг 80 фоизи пахта ҳисобига олинади.

10.3. Халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг ривожланиши

Ўзбекистон 70 дан ортиқ мамлакат томонидан тан олинди, улар билан дипломатик алоқалар ўрнатган.

Тошкент шаҳрида 50 дан ортиқ мамлакатнинг элчихоналари бор. Ўзбекистонда етиштирилган маҳсулотларнинг 80%и экспорт маҳсулотлари бўлиб, Россия, Украина, Белоруссия, Туркия, Бельгия, Буюк Британия, Франция, Индонезия, АҚШ, Финландия, Швейцария мамлакатларига жўнатилади.

Республика Ўзбекистон — Теджен — Серакс темир йўли куришига ўз ҳиссасини қўшган. Транссиё магистрали Покистон билан Туркия ўртасида алоқани яхшилашга кўмаклашади.

Мяълумки, жаҳондаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортининг 60 фоизи ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Ўзбекистон Россиядан олган ёғоч ва қоғоз маҳсулотлари ҳисобига бу турдаги маҳсулотларга бўлган эҳтиёжнинг тўлиқ қондиради.

Ўзбекистон Республикасининг Саноат-қурилиш вазирли-

ги ва Туркиянинг «Темпа сабанчи» фирмаси ўзаро ҳамкорликда ишлаб, 2 та заводни шига туширишган.

Сув иншоотларини қуриш давлат комитети «Акренал» Ўзбекистонда кўриқ ва бўз ерларда нахтани қайта ишлаш корхоналарини қуриб, шига туширди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 2000 дан ортиқ ҳар хил ҳамкорлик корхоналари бирлашиб, турли маҳсулотлар ишлаб чиқармоқда. Бунга «Coca-Cola», «Pepsi-Cola» (АҚШ), «Rank-Kserox» (Англия), «Mercedes-Benz» (Германия), «Birelv» (Туркия) мисол бўла олади.

Халқаро иқтисодий алоқалар қишлоқ хўжалиги бўйича кенг миқёсда ривожланиши мумкин. Ривожланган мамлакатларда ташқи иқтисодий алоқаларда импорт аграр протекционизм асосида жорий этилади. Протекционизм йирик фермерлар томонидан капитални тўтлашда муҳим роль ўйнайди, айниқса, монополистик капитални ривожлантиради (майда хўжаликлар емприлади). 1957 йилда Европадаги айрим мамлакатлар томонидан ташкил топган Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги (ЕИХ) Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Дания, Ирландия ўртасидаги савдо-сотиқни ривожлантириш учун ўрнатилган айрим чегараларни очиб бериш имкониятини туғдиради: умумий бож хизмати тарифи белгиланди, маҳсулотларга белгиланадиган баҳоларни бошқариш ишлари келишиб олинган.

Утган асрнинг 70 - йилларда ЕИХ мамлакатлар аграр сиёсатини қайтадан кўриб чиқиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига фермерлар томонидан ўрнатиладиган баҳо сиёсатиغا эътибор қаратди.

Ривожланаётган мамлакатлар ҳам 1960 йилда ўз ҳамкорлигини ташкил этганлар. Унга II та мамлакат аъзо бўлиб кирган. Уларнинг асосий вазифаси ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий босимга қарши зарба беришдан иборат. Бунга, англо-голланд концерни «Юнилевер» мисол бўла олади. Африка мамлакатларида мой берувчи экинларининг йирик плантацияларга эга бу концерни бу турдаги мой маҳсулотлари бўйича савдо алоқаларини йўлга қўйиш, қайта ишлаш масалалари билан шуғулланади. Европада «Юнилевер» концернига қарашли 150 та корхона мавжуд. Улар мой ва кимёвий моддалар ишлаб чиқариш билан банд.

Қисқача хулосалар

Ривожланган мамлакатларда фан-техника инқилоби ютуқларидан фойдаланиш, хўжалиқларни йириклаштиришни талаб этадиган санатлашни тарифи қишлоқ хўжалиқ ишлаб чиқаришида яққол сезила бошлады.

Халқаро иқтисодий алоқалар қишлоқ хўжалиғи бўйича кенг миқёсда ривожланиши мумкин. Айниқса, халқаро муносабатларда бу алоқа мамлакатлар ўртасида савдо алоқаларини йўлга қўйиш орқали жорий этилади.

Халқаро илмий-иқтисодий интеграцияда халқаро иқтисодий муносабатлар ва қишлоқ хўжалиқ корхоналарида етиштирилган маҳсулотларни сотишни таъкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон миқёсда қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини етиштиришида ривожланган мамлакатлар қандай ўрин тутган?
2. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг негизи нимадан иборат?
3. Қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини сотишни таъкил этиш қандай жорий этилади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўқин ҳаёт манбаи. Олий Мажлисининг X сессиясидаги нутқ. 1997 й. (Ўзбек ва рус тилларида). - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Джексон Грейгон Американский менеджмент на пороге XXI века, М.: Экономист, 1991.
3. Иоффе Я.А. Мы и планета. - М.: Политиздат, 1988.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. - М.: ГУ ВШЭ, 1999.
5. Аграрный сектор США в конце XX века. - М.: РИЦ. Пилигрим, 1997.
6. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику: Пер. с англ. СПб.: Экономическая школа, 1995.
7. Вольф М.Б., Дмитриевский Ю.Д. География мирового сельского хозяйства. - М.: Мысль, 1981.
8. Продовольственная проблема в современном мире. М.: Институт мировой экономики и международных отношений. Наука, 1993.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти - тўқин ҳаёт манбаи. Олий Мажлисининг X сессиясидаги нутқ. 1997 й. (Ўзбек ва рус тилларида) - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. - Т.: 2000.
4. Ламекин В.К. Мировая экономика. Учебник. - М.: Финанс, ЮНИТИ, 1998.
5. Кирев А.П. Мировая экономика. Учебное пособие для вузов. - М.: Международные отношения, № 1: Движение товаров и факторов производства.
6. Бедралов Ю.Я. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. - Т.: Ўзбекистон, 1984.
7. Вольф М.Б. География мирового сельского хозяйства. Мисев, 1982.
8. Геккер Я. Коллективные хозяйства в услужение экономике (опыт АПК Израиль). Журнал Сельское хозяйство Узбекистана, №1, 1992.
9. Турсунхўжаев Т.Л. Хорижий мамлакатлар жаҳон иқтисодиёти модели. - Т., 1994.
10. Турсунхўжаев Т.Л. Жаҳон қишлоқ хўжалиги ва унинг тараққиёти. - Т.: 1993.
11. Мировой рынок в 1990-91 г. и перспективы на 1992 (Бики - 1991 г. № 58, стр 5-7).
12. Конъюнктура рынка (Бики - 1991 г. № 58).
13. Мелюхина О. Г. - Фермерский зерной рынок в США - его организация и особенности ценообразования. - М.: ВНИИ-ГЭИ, Агропром, 1992.
14. Лучкина С. А. Межотраслевая координация в мясном подкомплексе, США - АП производства опыт, проблемы. № 3, 1991.
15. Терентьев А. С. Организация производства, переработка и реализация говядины в Великобритании, Журнал АП производства, опыт, проблемы. № 4, 1991.
16. Белова С. М. Пути уменьшения потери права и переработка молока. ВНИИТЭИ - 1991.
17. Джексин Грейгон Американский менеджмент на пороге XXI века. - М.: Экономист, 1991.
18. Иоффе Я. А. Мы и планета. - М.: Политиздат, 1988.
19. Агаришев А. А. Жаҳон мамлакатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1990.

20. Вольф М. Б., Дмитриевский Ю. Д. География мирового сельского хозяйства. - М.: Мысль, 1981.

21. Серова Е. В. Аграрная экономика. М.: ГУВШЭ, 1999 г.
Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствия в экономике развитых стран: Пер. с англ. СПб.: Экономическая школа, 1995.

22. Raymond F. Hopkins, Donald J. Puchala The Global Political Economy of Food, Gower St., London, WCLE GHA, England, 1998.

23. Бедрсов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. - Т.: Уқитувчи, 1989.

24. Аграрный сектор США в конце XX века. - М.: РИЦ Пилигрим, 1997.

25. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику: Пер. с англ. СПб.: Экономическая школа, 1995.

26. Продовольственная проблема в современном мире. - М.: Институт мировой экономики и международных отношений. Наука, 1993.

МУНДАРИЖА

КИРИШ..... 5

I боб. «ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСЛУБИ ВА ВАЗИФАЛАРИ..... 6

1.1. Қишлоқ хўжалиги — моддий ишлаб чиқаришнинг асосий соҳаси... 6

1.2. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг асосий тараққиёт тенденциялари ва жаҳон қишлоқ хўжалиги туманлари..... 7

1.3. Халқаро иқтисодий алоқалар ва фан-техника алоқалари..... 9

1.4. «Жаҳон қишлоқ хўжалиги» фанининг предмети ва вазифалари... 12

Қисқача хулосалар..... 13

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 13

Асосий адабиётлар..... 13

II боб. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ..... 14

2.1. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг миллий иқтисодиётда ҳамда жаҳон хўжалигида тутган ўрни..... 14

2.2. Қишлоқ хўжалиги тармоғи — озиқ-овқат маҳсулотлари ва техник хомашённинг асосий манбаи..... 14

Қисқача хулосалар..... 16

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 16

Асосий адабиётлар..... 16

III боб. РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎРНИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ..... 17

3.1. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги тизими..... 17

3.2. Америка Қўшма Штатларида қишлоқ хўжалиги..... 18

3.3. Европа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги..... 24

Қисқача хулосалар..... 28

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 28

Асосий адабиётлар..... 28

IV боб. РИВОЖЛАНАЁТГАН МАМЛАКАТЛАР ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎРНИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ..... 29

4.1. Ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалигининг ўрни.... 29

4.2. Жанубий Америка мамлакатларида қишлоқ хўжалиги..... 31

4.3. Африка қитъасида қишлоқ хўжалиги. 35

4.4. Яшил қитъадаги мамлакатларда қишлоқ хўжалиги.....	42
4.5. Жанубий-Ғарбий Осиё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги....	44
4.6. Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги...	53
Қисқача хулосалар.....	56
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	57
Асосий адабиётлар.....	57

V боб. МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ (МДҲ) ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ..... 58

5.1. Собиқ СССР қишлоқ хўжалиги.....	58
5.2. Мустақиллик йилларида МДҲ қишлоқ хўжалиги.....	60
Қисқача хулосалар.....	63
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	64
Асосий адабиётлар.....	64

VI БОБ. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАБИИЙ ШАРОИТЛАРИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ..... 65

6.1. Ер ресурслари ва улардан фойдаланиши.....	65
6.2. Меҳнат ресурслари.....	66
6.3. Қишлоқ аҳолисининг турмуш даражаси.....	68
6.4. Жаҳон аҳолисининг кўлайиши, тақсимланиши ва айрим насти- моний- иқтисодий масалалар.....	69
6.5. Озиқ-овқат инлаб чиқариш масалалари.....	71
6.6. Қишлоқ хўжалик меҳнат ресурслари ва уларнинг ривожланиши...	73
Қисқача хулосалар.....	75
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	76
Асосий адабиётлар.....	76

VII БОБ. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА БАЗАСИ..... 77

7.1. Инлаб чиқаришни механизациялантириши.....	77
7.2. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси.....	80
7.3. Қишлоқ хўжалиги техникасидан фойдаланиш (ГФР).....	81
Қисқача хулосалар.....	85
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	86
Асосий адабиётлар.....	86

VIII БОБ. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЧОРВАЧИЛИК ВА ЎСИМЛИКЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ЖОЙЛАШУВИ ВА ИҚТИСОСЛАШУВИ..... 87

8.1. Чорвачиликнинг табақалиниши.....	87
8.2. Чўчқачиликнинг табақалиниши.....	91
8.3. Дон ишлаб чиқариш иқтисодиёти.....	94
8.4. Техник экинлар ишлаб чиқариш иқтисодиёти.....	95
Қисқача хулосалар.....	100
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	101
Асосий адабиётлар.....	101

IX боб. ЖАҲОН БОЗОРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТ-ЛАРИ САВДОСИ..... 102

9.1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдосини тартибга солиш механизми.....	102
9.2. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг усуржи ва чакана савдоси... ..	103
Қисқача хулосалар.....	105
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	106
Асосий адабиётлар.....	106

X боб. ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТЕХНИКАВИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИОНАЛ РИВОЖЛАНИШДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎРНИ..... 107

10.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг табиий шароитлари, ривожланиш омиллари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириши.....	107
10.2. Жаҳонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва унинг истеъмоли ривожланишининг асосий тенденциялари.....	111
10.3. Халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг ривожланиши.....	114
Асосий адабиётлар рўйхати.....	116
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	116
Асосий адабиётлар.....	117

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 118

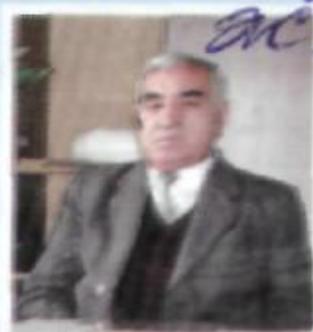
INTRODUCTION.....	5
PART-I. ESSENCE, METHODS AND TASKS OF THE COURSE OF WORLD AGRICULTURE.....	6
1.1. Agriculture-main branch of financial production.....	6
1.2. The main tendencies and regions of world economy.....	7
1.3. International economical relations and science-technology connections.....	9
1.4. Essence and tasks of the course of "World agriculture".....	12
Brief conclusions.....	13
Questions for discussion and control.....	13
Main literature.....	13
PART-II. DEVELOPMENT TRENDS OF WORLD AGRICULTURE... 	14
2.1. The role of agriculture in national and world agriculture.....	14
2.2. Agriculture- main source of food products.....	14
Brief conclusions.....	16
Questions for discussion and control.....	16
Main literature.....	16
PART-III. THE PLACE AND DEVELOPMENT CHARACTERISTICS OF AGRICULTURE IN DEVELOPED COUNTRIES.....	17
3.1. Nowadays agriculture system.....	17
3.2. Agriculture system of U.S.A.	18
3.3. Agriculture system of European countries.....	24
Brief conclusions.....	28
Questions for discussion and control.....	28
Main literature.....	28
PART-IV. THE ROLE AND DEVELOPMENT CHARACTERISTICS OF AGRICULTURE IN DEVELOPING COUNTRIES.....	29
4.1. The role of agriculture in developing countries.....	29
4.2. Agriculture system in South American countries.....	31
4.3. Agriculture in Africa.....	35
4.4. Agriculture in the countries of green continent.....	42
4.5. Agriculture in south-east countries.....	44

4.6. Agriculture in south-east Asian countries.....	53
Brief conclusions.....	56
Questions for discussion and control.....	57
Main literature.....	57
PART-V. CIS AND AGRICULTURE.....	58
5.1. Agriculture in Soviet Union.....	58
5.2. Agriculture in CIS in independence years.....	60
Brief conclusions.....	63
Questions for discussion and control.....	64
Main literature.....	64
PART-VI. NATURAL RESOURCES AND LABOR RESOURCES OF WORLD AGRICULTURE.....	65
6.1. Land resources and its utilization.....	65
6.2. Labor resources.....	66
6.3. Living conditions of village population.....	68
6.4. Division and increment of world population and some social-economical problems.....	69
6.5. Problems of food production.....	71
6.6. Labor force resources of agriculture and its development.....	73
Brief conclusions.....	75
Questions for discussion and control.....	76
Main literature.....	76
PART-VII. FINANCIAL-TECHNIQUE BASES OF WORLD AGRICULTURE.....	77
7.1. Mechanization of production process.....	77
7.2. Financial-technique bases of agriculture.....	80
7.3. Technique utilization in agriculture.....	81
Brief conclusions.....	85
Questions for discussion and control.....	86
Main literature.....	86
PART-VIII. REPLACEMENT AND DIVISION OF CATTLE-BREEDING AND CROP RISING IN WORLD AGRICULTURE.....	87
8.1. Division of cattle breeding.....	87
8.2. Division of pig-breeding.....	91
8.3. Economy of producing seeds.....	94

8.4.Economy of producing technical plants.....	95
Brief conclusions.....	100
Questions for discussion and control.....	101
Main literature.....	101
PART-IX. AGRICULTURAL PRODUCTS TRADE IN WORLD MARKET.....	102
9.1.Arranging mechanisms of agricultural products trade.....	102
9.2. Retail and wholesale of agricultural products.....	103
Brief conclusions.....	105
Questions for discussion and control.....	106
Main literature.....	106
PART-X. THE ROLE OF AGRICULTURE IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC-TECHNICAL AND ECONOMICAL INTEGRATION.....	107
10.1.Natural conditions, development factors and agricultural production of world agriculture	107
10.2. Production of agricultural products in world and main development tendencies of buyers.....	111
10.3.International economical relations and their development.....	114
Brief conclusions.....	116
Questions for discussion and control.....	116
Main literature.....	117
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	118

САЛИМОВ Бахтиёр Тоджиевич — «Агроиқтисодиёт» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор. У 2 та монография, 2 та дарслик, 2 та ўқув қўлланма ва 50 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Регион ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш ва уни моделиштириш».

ХАМДАМОВ Қосим Солиевич — «Агроиқтисодиёт» кафедраси профессори, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та монография, 5 та рисола, 1 та дарслик, 10 дан ортиқ ўқув қўлланма ва 170 га иқин илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш».

ТУРСУНХЎЖАЕВ Туйғун Лутфуллаевич — «Агроиқтисодиёт» кафедраси доценти, қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди. У 3 та ўқув қўлланма, 20 дан ортиқ илмий-амалий мақолалар муаллифи, 10 дан ортиқ ўқув адабиётларининг масъул муҳаррири.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ўзбекистон Республикасида дончиликни ривожлантиришнинг иқтисодий муаммолари».

ТУРАХЎЖАЕВ Тўлқин Икромович — «Агроиқтисодиёт» кафедраси мудири муовини, биология фанлари номзоди. У 6 та рисола, 10 та тавсиянома, 1 та иштиро, 2 та ўқув дастур, 2 та ўқув қўлланма, 65 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи ва 4 та ўқув адабиётининг масъул муҳаррири.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш технологиясининг иқтисодий самарадорлиги».

ХАКИМОВ Рашид — «Агроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та рисола, 12 та илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мазмунини — «Чорвачилик маҳсулотлари бозорининг шаклланиши ва уни ривожлантириш муаммолари».

УРОҚОВ Нафас Инатович — «Агроиқтисодиёт» кафедраси катта ўқитувчиси. У 4 та ўқув қўлланма, 4 та мағрузалар матни ва бир қанча илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Агроиқтисодиёт саноат мажмуасида ўзаро иқтисодий алоқаларни такомиллаштириш».